

JAAROVERZICHT 2015

Rapporten van het
Stedelijk informatiecentrum
archeologie & monumentenzorg

COLOFON

Tekst

Tim Bellens
Veerle Hendriks
Femke Martens
Karen Minsaer
Anne Schryvers
Jef Vansweevelt

met bijdragen van: Xander Alma, Jordi Bruggeman, Pieter Laloo, Sarah Linten, Jari Mikkelsen, Natasja Reyns, Maarten Smeets, Vanessa Vanderginst, Karen Verschueren, Robby Vervoort

Layout & eindredactie

Frans Caignie

Illustratieverantwoording

Stad Antwerpen dienst archeologie, tenzij anders vermeld
Francisco Miranda: situatieplannen
Coördinaten volgens Google Earth

Wettelijk depot

D|2016|0306|127

copyright stad Antwerpen dienst archeologie

Zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de stad Antwerpen dienst archeologie mag geen enkel onderdeel of uittreksel van deze tekst worden weergegeven of in een elektronische databank worden gevoegd, noch gefotokopieerd of op een andere manier vermenigvuldigd.

December 2016

Foto omslag: detail vlechtwerkwand, Gorterstraat 7-9-11 (site A372)

www.antwerpen.be/archeologie

INHOUDSTAFEL

Voorwoord		2
	SITENUMMER	
Deurne - Eksterlaar	A304	5
Gorterstraat 7-9-11 fase 2	A372	11
De Villegaspark	A391	17
Korte Vlierstraat	A392	19
Handelsbeurs	A394	22
Scheldekaaien parkings	A395	25
Kristus-Koningplein	A396	28
Pelikaanstraat	A397	34
Opstalvallei fase 2	A398	35
Terninckstraat 22	A399	37
Meir 40	A400	40
Kempenstraat (ZNA Schijnsuis)	A402	43
IJzerlaan - historische sluis aan het Asiadok	A403	47
Papenhof te Deurne - Ten Eekhave	A414/A404	51
Jordaenskaai (Afdak 22)	A415	55
Deurne Rivierenhof - kasteelkelder	A434	58

VOORWOORD

In aanloop naar de uitvoering van een nieuw erfgoed-decreet, met name de inwerkingtreding van het archeologiedecreet per 1 januari 2016, werden bijna zestig historische stadskernen beschermd als archeologische zone. Dat ook de Antwerpse binnenstad, omarmd door de Leien als opvolger van de roemrijke ‘Spaanse’ omwalling uit de 16de eeuw, deel uitmaakt van die lijst is geen verrassing. Niettemin is dit belangrijk, aangezien ze een minimum aan bescherming garandeert inzake onderzoek van bedreigd bodemarchief.

Naast de erkenning van een lange reeks historische stadskernen, werden eveneens ‘archeologievrije zones’ opgetekend. Op het grondgebied van de stad Antwerpen zijn dat onder meer uitgegraven dokken, ondergrondse parkeergarages en andere grootschalige bodemverstoringen uit de laatste twee eeuwen. Vaak zijn dat uitgerekend locaties waar illustere archeologieliefhebbers in lang vervlogen tijden fraaie bodemvondsten opdiepten.

Ondanks een versnipperd en gehavend bodemarchief onder een stedelijk landschap, blijft er ook in Antwerpen gelukkig nog veel te ontdekken. De in 2015 uitgevoerde opgravingen leverden dan ook boeiende resultaten op van archeologisch onderzoek naar bijvoorbeeld de stadsgenese: onderzoek in de Gorterstraat levert bewijs voor bewoning, artisanale bedrijvigheid en in algemene zin een verdichting van het protostedelijk weefsel vanaf de 10de eeuw, rondom de burcht. Archeologische prospecties op de Scheldekaaien gaven dan weer inzicht in de bouwgeschiedenis op de rechter Scheldeoever, als contactzone tussen water en land. Dat er onder de huidige binnenstad vaak sporen schuilgaan uit lang vervlogen tijden, wijzen de opgravingen in de Handelsbeurs uit: onder de binnenplaats ontdekten archeologen niet enkel bewoningssporen uit de late middeleeuwen van vóór het oprichten van de beurs in 1532, maar zelfs twee urnen met crematieresten uit de metaaltijden. In een eeuwenlang bebouwde omgeving is dit zonder meer spectaculair!

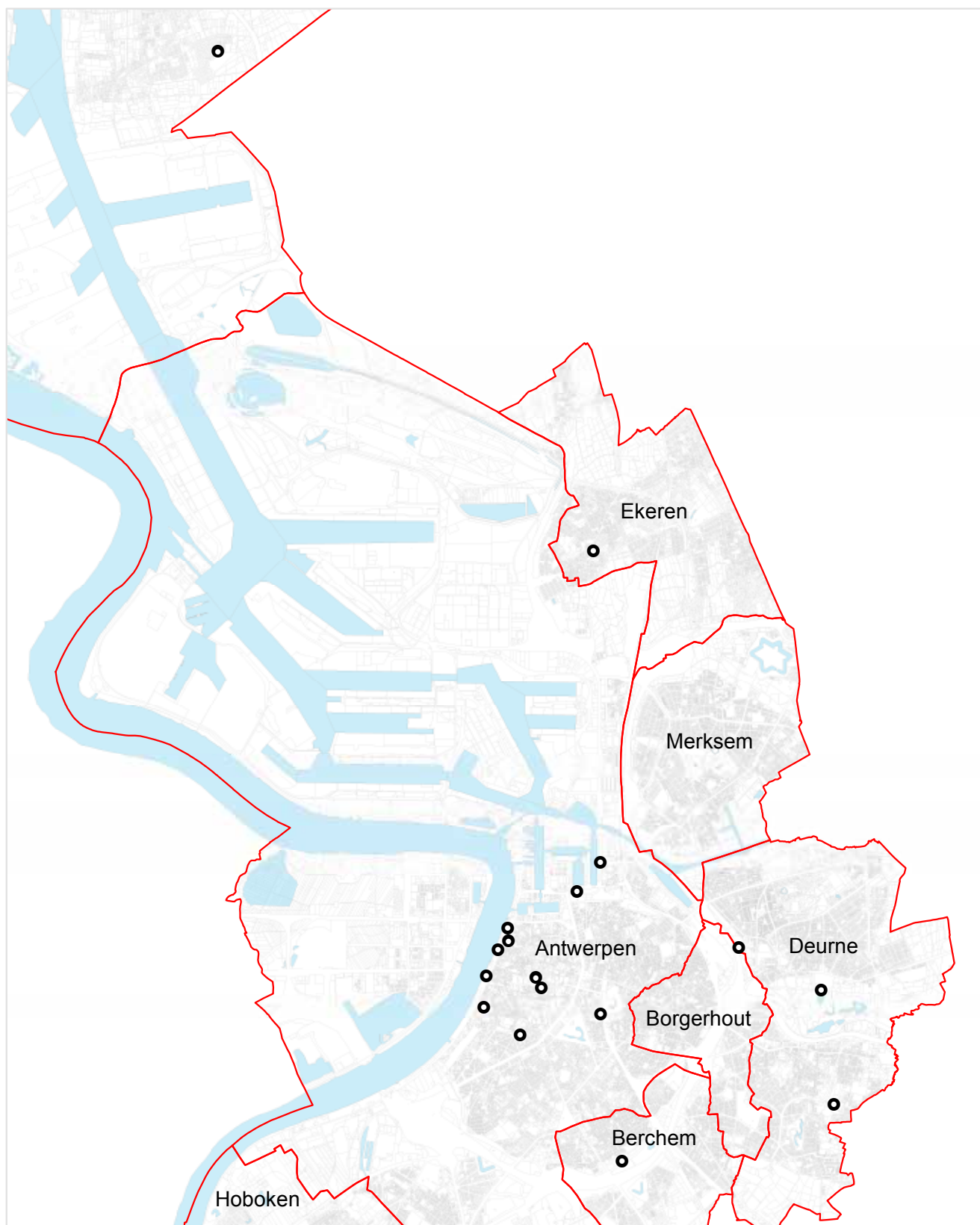
Maar ook buiten de historische binnenstad leverde archeologisch onderzoek nieuwe inzichten in het ontstaan en de ontwikkeling van de menselijke omgeving: in Deurne-Eksterlaar bijvoorbeeld ontdekten archeologen bewoningskernen uit de metaaltijden en de Gallo-Romeinse periode, terwijl er langs de oevers van de Schijn fundamente van het verdwenen Papenhof aan het licht kwamen.

Naast de bovenvermelde vindplaatsen biedt deze publicatie een overzicht van de archeologische bedrijvigheid in de stad Antwerpen, uitgevoerd zowel door archeologische bedrijven als door de stedelijke dienst archeologie. De steun voor dergelijk onderzoek vanuit de bouwsector en de overheid blijft nodig en gewaardeerd.

Uiteraard blijft het de bedoeling om nieuwe inzichten in het verleden van de stad voor te stellen aan een zo breed mogelijk publiek. Een bescheiden, permanente expositie in kasteel Veltwijck biedt alvast een overzicht van de archeologie in Ekeren. Daarnaast speelde de stedelijke dienst archeologie in maart 2015 gastheer voor de internationale *Contactdagen voor Belgische en Nederlandse Archeologen en Bouwhistorici*, welke plaatsvonden in het Sint-Felixpakhuis. Net op die locatie neemt in 2016 het archeologisch atelier haar intrek.

In 2015 werd ook de erkenning van de depots van de stedelijke diensten archeologie en monumentenzorg als onroerenderfgoeddepot voorbereid. Artefacten en bodemstalen uit onderzoek van de voorbije decennia zullen dan ook in gewaarborgde omstandigheden bewaard blijven. Tegelijk zal het onroerenderfgoeddepot in de toekomst een receptieve functie uitoefenen voor archeologische ensembles uit stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen.

Tim Bellens

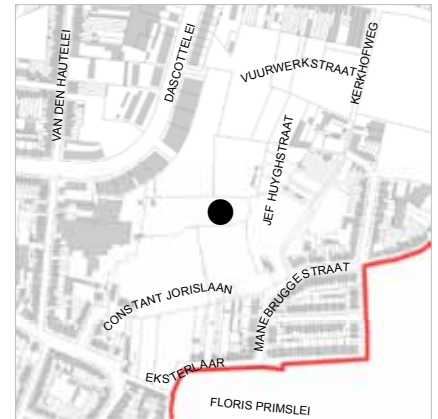
Overzichtsplan van Antwerpen met aanduiding van de sites opgenomen in dit rapport

Detailplan van Antwerpen centrum met aanduiding van de sites opgenomen in dit rapport

DEURNE - EKSTERLAAR

Sitenaam: Deurne - Eksterlaar
Sitecode: A304
Locatie: Eksterlaar, Deurne, gemeente Antwerpen
Coördinaten: 157.191,3 N 210.358,6 O
Kadastrale gegevens: Afdeling 31; Sectie B; percelen 427F15, 427V13, 426K4, 431Z, 425T3, 408T2 en 392N3
Opdrachtgever: KVB Invest BVBA
Uitvoerder: Vlaams Erfgoed Centrum (VEC)
Aard bedreiging: ontwikkeling van een nieuwe woonwijk
Datum onderzoek: 24 augustus – 21 oktober 2015
Aard onderzoek: vlakdekkende opgraving
Cultuurperiode: metaaltijden, Romeinse tijd, middeleeuwen
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Gelegen op de flank van een dekzandrug laat het plangebied een lichte helling zien met de hoogste delen aan de noordzijde van het plangebied (ca. 8,8 m +NAP) en lagere waarden in het zuidelijke deel (ca. 8 m +TAW). In breder geologisch perspectief bevindt het plangebied zich op de overgang van de Boomse Cuesta naar de zuidwestelijke Kempen. De bodems kenmerken zich door lichte zandlemen.

Tijdens de prospectie voorafgaand aan de huidige opgraving is een inventarisatie gemaakt van de in de omgeving van het studiegebied voorkomende archeologische vindplaatsen (Ryssaert et al., 2014). In de navolgende paragrafen zal deze inventarisatie beknopt worden weergegeven.

De ligging van het plangebied maakt het een aantrekkelijke vestigingslocatie. Dit zien we ook in archeologische vondsten en vindplaatsen in de omgeving. De oudste vondsten in Deurne gaan terug tot in de steentijd en zijn vooral ten noorden van Eksterlaar aangetroffen. Vindplaatsen uit de ijzertijd komen veelvuldig voor. Vermoed wordt dat de ligging van de ijzertijdnederzettingen samenhangt met het stelsel van rivieren en beeklopen in dit gebied. Sporen uit de Romeinse tijd zijn maar schaars en beperken zich tot de vondst van enkele aardewerkscherven bij een prospectie eveneens ten noorden van Eksterlaar. Dit geldt tevens voor vondsten uit de vroege middeleeuwen, die zich beperken tot enkele aardewerkscherven en een Merovingisch grafveld te Borsbeek.

Op basis van historische bronnen en toponiemen wordt vermoed dat het studiegebied in de vroege middeleeuwen tot een groot akkercomplex heeft behoord. Vermoed wordt dat de hoeves en bewoning in de volle middeleeuwen geconcentreerd liggen langs de wegen, waaronder de Ekster. In de 16de eeuw zijn enkele van deze hoeves omgevormd tot 'buitenplaatsen'. Een voorbeeld daarvan is het hof *Nielens* dat zich nabij het studiegebied bevindt. Ook na de middeleeuwen behoudt Eksterlaar zijn landelijke karakter.

Vraagstelling

Een voorafgaand prospectieonderzoek had twee archeologische zones aangeduid. In de grootste zone waren ondermeer sporen van een, waarschijnlijk gefaseerde, Romeinse nederzetting aangetoond. In een kleinere, meer zuidelijk gelegen zone waren er aanwijzingen voor een middeleeuwse vindplaats. Daarnaast konden sporen uit de metaaltijden verwacht worden.

Het hoofddoel van het onderzoek is om de verschillende bewoningsfasen in het studiegebied in kaart te brengen, en waar mogelijk faseringen binnen de bewoning aan te brengen.

Huisplattegrond 10.1 uit de metaaltijden (foto VEC)

Resultaten van het onderzoek

Uit de opgraving is gebleken dat het studiegebied gedurende verschillende tijdsperiodes periodiek bewoond is geweest. De vroegste bewoning gaat terug tot in de metaaltijden en heeft vermoedelijk kortstondig plaatsgevonden. Na een bewoningshiat ontstaat in de Romeinse tijd een nederzetting die vermoedelijk twee eeuwen voortbestaan heeft. Na het in onbruik raken van deze nederzetting is het gebied lange tijd onbewoond gebleven. De eerste aanwijzingen voor hernieuwde bewoning kunnen in de volle middeleeuwen gedateerd worden, al zijn er voor deze periode geen huisplattegronden aangetroffen.

De vroegste bewoning situeert zich voornamelijk in het noordelijke en centrale deel van het studiegebied en dateert uit de metaaltijden. In het noordelijke deel van het plangebied is een klein bijgebouw voor de opslag van goederen gevonden. Dit gebouw, een spieker op vier palen, heeft mogelijk deel uitgemaakt van een boerenhof dat grotendeels is opgegraven tijdens een archeologisch onderzoek op het naastgelegen perceel aan de Kerkhofweg. Tijdens dit onderzoek kon één huisplattegrond uit de metaaltijden en enkele bijgebouwen vastgesteld worden. In het centrale deel van het plangebied is een huisplattegrond uit de metaaltijden vastgesteld. Mogelijk hebben twee, op enige afstand ten westen van het huis gelegen kleine bijgebouwen en twee waterkuilen tot dit erf behoord.

Het zuidelijke deel van zone 2 kent een hoge densiteit aan sporen die grotendeels aan de Romeinse tijd zijn toe te schrijven. In deze zone konden minstens negen boerderijen vastgesteld worden, waarvan er vijf voorzien waren van een potstal. De boerderijen beslaan een periode van (mogelijk nog) eind 1ste eeuw tot en met de 3de eeuw. Opmerkelijk is dat er gedurende deze periode een verschuiving van de nederzetting is van oost naar west. De vroegste huisvormen uit de Romeinse tijd zijn gebouwd volgens de tradities van het type Alphen Ekeren. Van dit type konden minstens drie voorbeelden vastgesteld worden. Daarvan bevinden er zich twee in het oostelijke deel van de nederzetting. De overige zes huisplattegronden hebben een kruisvormig grondplan en dateren uit de 2de en 3de eeuw. Vijf van de kruisvormige huisplattegronden hebben een potstal. De oudste potstalwoning dateert uit de eerste helft van de 2de eeuw en situeert zich eveneens in het oostelijke deel. In de nakomende periode, tot aan de 3de eeuw lijkt de bewoning zich telkens verder in westelijke richting te verplaatsen. In de huisplattegronden zijn diverse overeenkomsten en variaties aan te wijzen. Noemenswaardig zijn de overeenkomstige oriëntatie (bij benadering standaard oost - west) en de verschillen in omvang van de oppervlakte van de boerderijen van ca. 130 tot wel 250 m².

Het aardewerk dat in de vijf potstallen is gevonden, wijst op een duidelijke opeenvolging van deze gebouwen. In alle potstallen is vrijwel uitsluitend gedraaid aardewerk gevonden. Het betreft vooral huisraad: veel kook- en voorraadpotten en wat serviesgoed. De belangrijkste aardewerksoort is de *Low Lands Ware* die in de buurt van

Bergen op Zoom is geproduceerd. De ontwikkeling van het aardewerk - wat betreft baksels en vormen - is goed uit deze vijf goed gesloten contexten af te lezen. Ook is goed waarneembaar in welke periode, welke werkplaatsen in belang toenamen. Zo is duidelijk dat de werkplaatsen waar de *Low Lands Ware* werd geproduceerd steeds belangrijker werd voor deze regio. Ook de overgang naar het rode *low Lands Ware* baksel is goed waar te nemen.

Dit aardewerk complex is daarom niet alleen heel nuttig voor het dateren van de verschillende potstallen, maar kan ook een aanzet geven tot een betere datering van het regionaal geproduceerde aardewerk.

Op de erven van de boerderijen zijn verschillende voorzieningen aanwezig geweest. Zo zijn er verschillende kleinere en grote bijgebouwen gevonden en kuilen die gebruikt zijn voor de opslag van goederen of als afvalkuil. Voor de watervoorziening was men aangewezen op waterputten die iets ten zuiden van de nederzetting lagen. Deze waterputten waren niet toevallig in een wat lager gelegen deel van het terrein aangelegd. Eén van de waterputten heeft een vroege datering, tussen 75 en 125 n.Chr. Opmerkelijk aan deze waterput is dat deze aan de bovenzijde was opgevuld met houtskoolrijk materiaal dat mogelijk afkomstig is van een verlaten en afgebrand huis. In de vulling werden dan ook veel restanten van aardewerk en natuursteen gevonden. Van een andere, iets later daterende waterput was de bekisting nog fraai intact gebleven. Deze bekisting kenmerkt zich door een rechthoekige constructie bestaande uit vier hoekpalen en een horizontaal geplaatste planken bekisting. De verschillende onderdelen waren met elkaar verbonden via pengatverbindingen en ondersteunende dwarsbalkjes. Dat er verschillen waren in de wijze waarop de waterputten bekist werden, laten de beide andere waterputten zien, die respectievelijk voorzien waren van een rechthoekige bekisting met vertikaal geplaatste planken en een vlechtwerkconstructie.

De Romeinse nederzetting, waarvan de exacte omvang nog niet is vastgesteld (deze kan zich immers nog in oostelijke en westelijke richting verder hebben uitgestrekt), lijkt ergens in de tweede helft van de 3de eeuw verlaten te zijn.

In de navolgende eeuwen is het studiegebied zeer waarschijnlijk onbewoond geweest. In zone 2, de omvangrijkste zone, ontbreken sporen uit de middeleeuwen volledig. In de zuidelijker gelegen zone 1 zijn wel aanwijzingen voor bewoning in vermoedelijk de late middeleeuwen. Deze middeleeuwse sporen beperken zich tot een waterput en een nabij gelegen bijgebouw. Sporen van een huisplattegrond werden niet aangetroffen.

Ook na de middeleeuwen is het gebied voor langere tijd in gebruik geweest als akkerland of weiland. In de loop van de 19de en 20ste eeuw worden enkele gebouwen opgericht voor industriële doeleinden en worden er sportvelden aangelegd.

Xander Alma

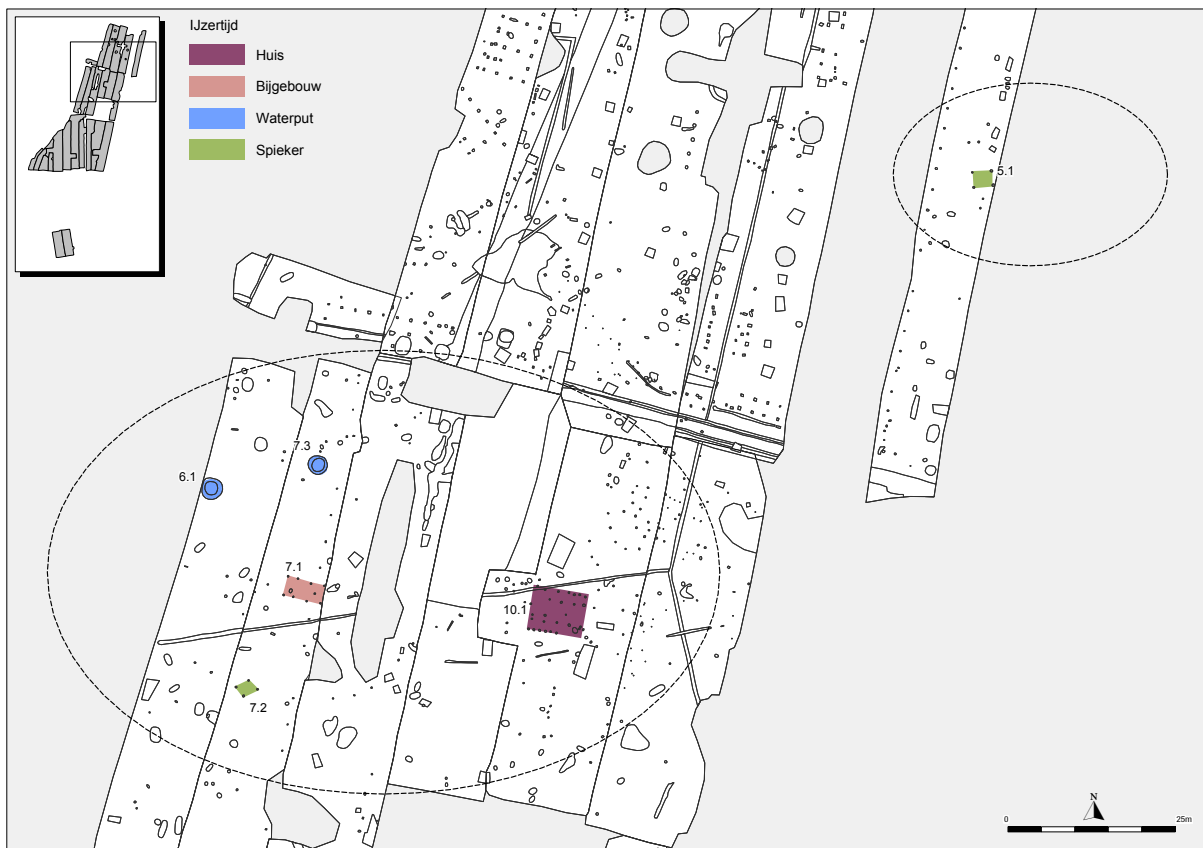
Bronnen

Alma, X.J.F., *Archeologische opgraving Antwerpen - Deurne, Eksterlaar. Een Romeinse nederzetting opgegraven*. VEC Rapport in voorbereiding.

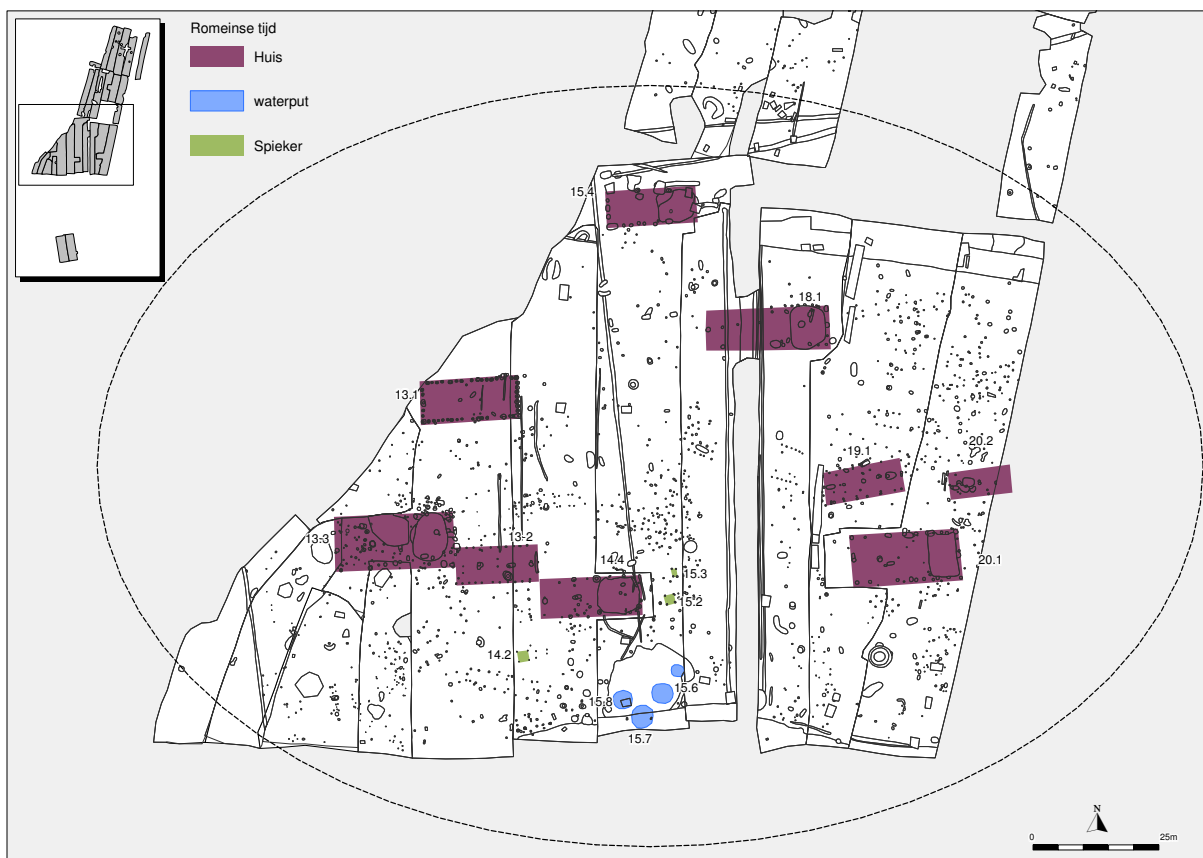
Ryssaert, et al., 2014, *Archeologisch vooronderzoek Deurne - "Eksterlaar": Proefsleuvenonderzoek - deelopdracht 3. Odin*.

De opgravingsresultaten geprojecteerd op de nieuwe verkaveling (tekening VEC)

*Structuren uit de metaaltijden in het noordelijke deel van het studiegebied.
De noordoostelijke spieker 5.1 behoort vermoedelijk tot een oostelijk gelegen erf. (tekening VEC)*

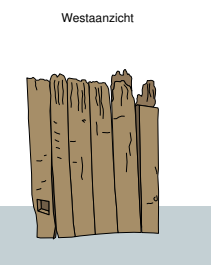
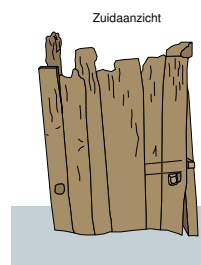
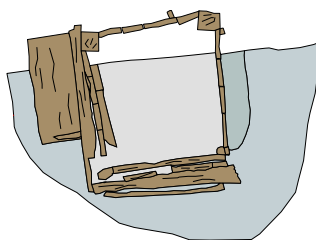
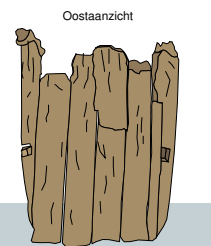
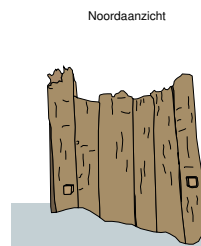
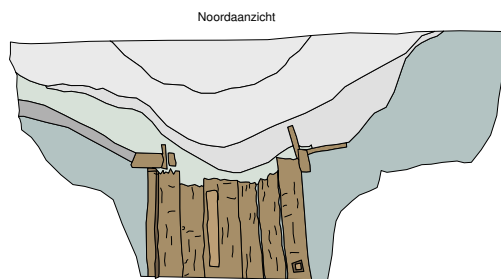
*Romeinse nederzetting in het zuidelijke deel van het studiegebied zone 2.
De acht woonhuizen dateren tussen het eind van de 1ste eeuw en de tweede helft van de 3de eeuw. (tekening VEC)*

Luchtfoto van één van de Romeinse huisplattegronden (20-1) met even ten zuiden ervan een waterput

Middeleeuwse sporen in de afgezonderd gelegen zone 1 (tekening VEC)

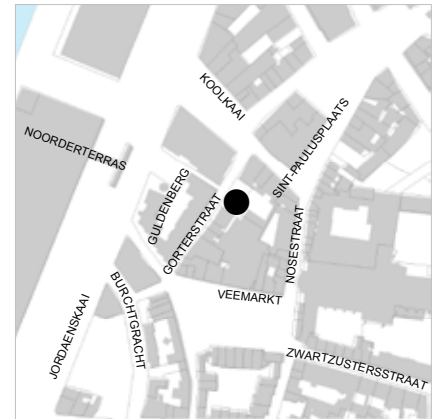
Detailtekening van de houten constructie van één van de waterputten (tekening VEC)

Het opgraven van de houten constructies van twee van de Romeinse waterputten (foto VEC)

GORTERSTRAAT 7-9-11 fase 2

Sitenaam:	Gorterstraat 7-9-11 fase 2
Sitecode:	A372
Locatie:	Gorterstraat 7-9-11 - 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°33'28"N 4°24'01"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 1; Sectie A; percelen 2082A, 2083S
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	bouw van een nieuwbouwappartement met half ondergrondse kelder
Datum onderzoek:	6 januari - 24 juli 2015
Aard onderzoek:	vlakdekkende opgraving
Cultuurperiode:	middeleeuwen
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Een deel van deze site werd opgegraven en onderzocht in het najaar van 2014. In eerste instantie werden alleen de postmiddeleeuwse kelders uitgegraven, maar meteen onder de keldervloeren stootten de archeologen op volmiddeleeuwse bewoningslagen. Er werd met de bouwheer overeengekomen dat er in één redelijk grote proefput en in twee kleinere kijkputten archeologisch onderzoek uitgevoerd mocht worden. Dit leverde archeologisch zeer interessante informatie op. Op vier meter beneden straatniveau bevonden zich namelijk houtbouwresten daterend uit de volle middeleeuwen. Omwille van de zeer goede bewaringstoestand van deze archeologische resten en hun belang ten aanzien van onze kennis over de stadsgenese van Antwerpen, is met de bouwheer overeen gekomen het archeologisch onderzoek uit te breiden over het gehele plangebied. Hiertoe werden de resten van de postmiddeleeuwse kelders volledig gesloopt.

De resultaten van de eerste fase van het onderzoek werden reeds opgenomen in rapport SIAM 15 (Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg), alsook het historisch kader. Voor de volledigheid wordt het historisch kader van de site hier hernomen. Nadien volgt de aanvulling van het archeologisch onderzoek.

Historisch kader

In de 9de eeuw verscheen in Antwerpen een versterkte burcht langs de Schelde. Aanvankelijk bestond de verdediging uit een palissade, maar op het einde van de 9de eeuw werd deze vervangen door een aarden wal met een buitengracht. Binnen de omwalling ontstond een vroeg stedelijke handelsnederzetting met houten woonwerven

langs straten en stegen. Wellicht werd in de 11de eeuw een imposante muur in kalksteen langs de buitenzijde van de aarden wal opgetrokken, de zogenaamde burchtmuur. Daarvan zijn nog verschillende delen te bezichtigen, meer bepaald in de Vleeshuisstraat, de Zakstraat en bij het Steen.

Aangezien de bevolking snel aangroeide, was er nood aan een nieuwe verdedigingsgordel. Met behulp van de zijriviertjes van de Schelde werd een beschermende watersingel aangelegd rond de proto-stad. Deze ruïnen waren oorspronkelijk natuurlijke waterlopen, maar werden verder uitgegraven tot een volwaardige grachtensingel als afbakening en bescherming van het woongerrein. De zogenaamde 'ruiendriehoek' omsloot een gebied van circa 20 hectare en is vandaag nog terug te vinden in het stratenpatroon van Antwerpen. De ruïnestad bleef ongewijzigd tot omstreeks 1200. De bewoning breidde zich snel uit binnen deze ruiendriehoek; het ging nog steeds om houten woonwerven langs houten straten.

Het opgravingsterrein van de Gorterstraat bevindt zich op 70 meter van de burchtgracht binnen deze ruïnestad, en was wellicht een van de eerste zones die werd ingenomen door de zich uitbreidende bevolking.

Vraagstelling

Kunnen de archeologische resten die zijn aangetroffen in de proefput van fase 1 in een breder perspectief worden geplaatst? Kunnen er (één of meerdere) middeleeuwse huizen worden onderscheiden? Kan onze kennis over de stadsgenese van Antwerpen worden aangevuld of verfijnd op basis van de nieuwe onderzoeksresultaten?

Resultaten van het onderzoek

In eerste instantie werden de muren en vloeren van de postmiddeleeuwse kelders verwijderd. Om de al uitgegraven houtbouwresten te beschermen, is de proefput van fase 1 volledig opgevuld met hooibalen. Een hele karwei maar zeer doeltreffend; de toch wel kwetsbare resten bleven intact tijdens de afbraak en afgraving van de rest van het terrein.

Ook werd bronbemaling geïnstalleerd om de problemen met het stijgende grondwater, zoals ondervonden tijdens het onderzoek in fase 1, te vermijden.

Opnieuw bevonden zich meteen onder de kelder-vloeren bewoningsstrata (grondlagen van antropogene oorsprong) daterend uit de volle middeleeuwen. Het stratigrafisch onderzoek leverde een dichte opeenvolging van bewoningslagen en vloerniveaus op. Het gevonden archeologisch materiaal bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten grijs, roodbeschilderd en Andenne-aardewerk, dierenbot, verbrande leem, houtfragmenten en houtskool. Er kwamen naast het aardewerk nog tal van andere middeleeuwse gebruiksvoorwerpen aan het licht zoals spinsteentjes, pinbeaters, glissen, dobbelstenen en een metalen sleutel. Opmerkelijk is de vondst van een 13de bewerkt speelschijfje in dierenbot; er waren er reeds 12 gevonden tijdens fase 1. Het gaat om identieke ronde schijfjes met een diameter van vier centimeter, een puntcirkelversiering langs de rand en drie concentrische cirkels in het midden.

Naast bewoningslagen en vloerniveaus werden ook enkele haarden of vuurplaatsen geregistreerd. Het is duidelijk dat er in deze zone intensief gewoond werd. Gebaseerd op het archeologisch materiaal, lijken de opeenvolgende bewoningslagen geen grote periode te overbruggen (één tot twee eeuwen?).

Op vier meter beneden straatniveau werden uiteindelijk de resten van houtbouw blootgelegd. De bewaring ervan is te danken aan die natte ondergrond.

Er werden verschillende houten restanten en structuren opgegraven. Voor een eenduidige interpretatie of de juiste samenhang tussen deze elementen is het nog wat vroeg omdat het verdere onderzoek nog maar net van start ging. Daarnaast zijn de resultaten van enkele natuurwetenschappelijke onderzoeken van groot belang. Denk hierbij aan dendrochronologie, houtidentificatie, 14C-datering, micromorfologie en insectenonderzoek.

De houten structuur die het meest in het oog sprong tijdens het veldwerk, is een dorpel (een ronde liggende balk gedragen door twee opstaande balken) langs beide zijden geflankeerd door een vlechtwerkwand. Het vlechtwerk bestaat uit diep gefundeerde smalle paaltjes waartussen smalle twijgjes geweven zijn. Vermoedelijk gaat het om de

resten van een middeleeuws huis. Ten noorden van deze dorpel bevond zich een waterput in vlechtwerk, bovenaan toegedekt met houten planken. De vulling was homogeen en bevatte aardewerkfragmenten uit de 11de-12de eeuw.

In de zuidwestelijke hoek van het terrein zat een prachtig bewaarde constructie in vlechtwerk. De verticale palen waren stevig en tot diep in de klei geheid, het vlechtwerk zelf vervaardigd met dikke twijgen. Binnenin de structuur zat een rechthoekige uitdieping/kuil opgevuld met een grote hoeveelheid houtsnippers en takjes. Ook hier kan men denken aan de resten van een middeleeuws huis.

In de noordelijke zone bevond zich een grote vierkante constructie. Deze structuur bestond uit zeer lange, bewerkte planken (sommige meer dan vijf meter lang) en twee deels afgezaagde boomstammen. Binnenin deze structuur zat een humusrijke laag met een zeer grote hoeveelheid houtsnippers en aardewerkscherven, waarvan een groot deel met schelpenmagering (10de-11de eeuw). De structuur doorsneed een oudere vlechtwerkwand, bestaande uit diep in de grond geheide verticale palen met ietwat rommelig (onverzorgd) vlechtwerk. De oriëntering van deze vlechtwerkwand wijkt lichtjes af van die van de vierkante structuur. Opmerkelijk is dat er zich ten zuiden een gelijkaardige vlechtwerkwand met eenzelfde oriëntatie bevond. Beide wanden kunnen vermoedelijk met elkaar in verband gebracht worden en maakten deel uit van eenzelfde (oudste?) structuur.

Het mag alvast duidelijk zijn dat de site Gorterstraat een boeiende blik biedt op middeleeuws Antwerpen. De rijkdom van het bodemarchief en de goede bewaringstoestand van de resten, maakt van deze site een belangrijke schakel ten aanzien van onze kennis over de stadsgenese van Antwerpen. Het verdere onderzoek, archeologisch en natuurwetenschappelijk, zal ongetwijfeld tot boeiende inzichten leiden en daarbij naadloos aansluiten bij het burchtonderzoek dat al enkele jaren hoog op de stedelijke onderzoeksagenda staat.

Momenteel kan met zekerheid worden gesteld dat er zich op de site Gorterstraat sporen en resten bevonden die teruggaan tot de 10de eeuw. Historisch gezien situeert deze periode zich ten tijde van de eerste uitbreiding van Antwerpen, als een vroegstedelijke nederzetting binnen de ruiendriehoek. Het gaat met andere woorden over de archeologische resten van één van de vroegste huizen/bewoningen van Antwerpen.

Anne Schryvers

Bron

Schryvers A., Gorterstraat 7-9-11 - fase 1, *Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg* 15, 2016, 57-61.

Overzicht van het opgravingsterrein met vooraan resten van middeleeuwse huizen, aanzet van de waterput en achteraan een liggende vlechtwerkwand

Houten structuur (wand van een huis) met hergebruikte scheepsplank

Zelfde houten structuur als vorige foto na het verwijderen van de scheepsplank – herstelling van een ingestorte wand?

Vlechtwerkstructuur in de zuidwestelijke hoek van het terrein

*Stratigrafie van de site: een dense opeenvolging van bewoningslagen en vloerniveau's,
en de waterput in vlechtwerk*

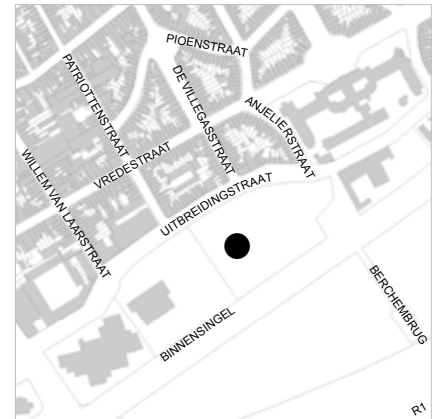
*Drie lange planken in de noordelijke zone van het terrein, mogelijk behorend tot een huisconstructie;
één van de planken is meer dan vijf meter lang*

Grote vierkante constructie in de noordelijke zone van het terrein, bestaande uit planken en boomstammen

DE VILLEGASPARK

Sitenaam: De Villegaspark (Berchem)
Sitecode: A391
Locatie: De Villegasstraat (openbaar domein)
Coördinaten: 51°11'40"N 4°25'32"O
Kadastrale gegevens: Afdeling Antwerpen 21 AFD/Berchem 1 AFD; Sectie A; perceel 159Z
Opdrachtgever: Stad Antwerpen
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: heraanleg parkzone en speeltuigen
Datum onderzoek: 13 - 19 januari 2015
Aard onderzoek: archeologische begeleiding van de werken
Cultuurperiode: nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied situeert zich ter hoogte van de voormalige Brialmontomwalling, die min of meer het tracé van de Antwerpse ring volgt. Rond het midden van de 19de eeuw werd besloten om Antwerpen om te bouwen tot nationaal Reduit met de oprichting vanaf 1859 van de zogenaamde Grote omwalling of Brialmontomwalling. De nieuwe omwalling omvatte een reeks fronten, onderbroken door kazernes, poorten, caponnières, lunetten en forten. In het noorden sloot het Noordkasteel de omwalling af, in het zuiden de in oorsprong 16de-eeuwse citadel. Buiten de stad verschenen de vooruitgeschoven Brialmontforten.

Het park tussen de De Villegasstraat en de Binnensingel ligt bovenop de oostelijke vleugel van de Geniekazerne 8/9 en op de fundamenteën van de Berchemsepoort. De voormalige poort ligt in het verlengde van de De Villegasstraat.

De archeologische kennis over de Brialmontomwalling neemt sinds enkele jaren beduidend toe door het selectief opvolgen van bouw- en infrastructuurwerken op het tracé van de omwalling. Zo konden in 2014 bij bouwwerken langs de Uitbreidingstraat restanten van onderdelen van de Brialmontomwalling in kaart gebracht worden (BELLENS 2016, 64-65).

Vraagstelling

Het onderzoek spitste zich toe op het lokaliseren en identificeren van delen van de Brialmontomwalling, en het evalueren van de bewaringstoestand van deze restanten.

Resultaten van het onderzoek

De archeologische begeleiding van graafwerken in het park tussen de De Villegasstraat en de Binnensingel bracht een aantal onderdelen van de Brialmontomwalling aan het licht, meer bepaald de zuid- en noordoostelijke delen van Geniekazerne 8/9 en de oostelijke helft van de Berchemsepoort.

Net als ook op eerdere opgravingen op het tracé van de Brialmontomwalling gebleken was, hadden de ondergrondse muurrestanten een grootschalig en monumentaal karakter, al verkeerden de aangetroffen massieven in minder goede bewaringstoestand dan op het nabijgelegen bouwterrein in de Uitbreidingstraat, waar in 2014 archeologische registraties plaatsvonden. De archeologische resten blijven echter grotendeels bewaard onder het opnieuw aangelegde park.

Tim Bellens

Bron

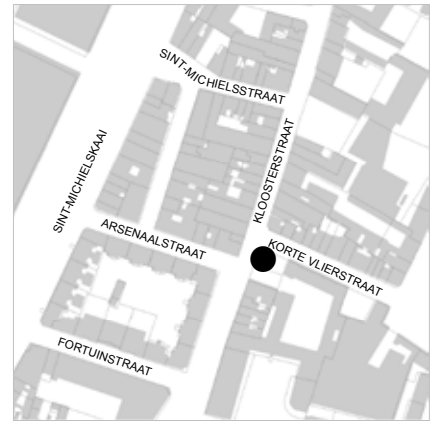
BELLENS T., Uitbreidingstraat, *Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg* 15, 2016, 64-65.

*Reconstructie van de ligging van de Berchemsespoort (onderdeel van de Brialmontomwalling)
onder het De Villegaspark, op basis van luchtfoto.
De De Villegasstraat ligt bovenaan (buiten beeld, in het verlengde van de Berchemsepoortdoorgang),
de Singel onderaan.*

KORTE VLIERSTRAAT

Sitenaam:	Korte Vlierstraat
Sitecode:	A392
Locatie:	Korte Vlierstraat 6-14, Kloosterstraat 71-75 en 99, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°12'54"N 4°23'42"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 4; Sectie D; percelen 3018p, 3170f, 3172b, 3175b
Opdrachtgever:	Fides Invest bvba
Uitvoerder:	All-Archeo bvba
Aard bedreiging:	renovatie van voormalige Rijkswachtkazerne met realisatie ondergrondse parking en nieuwbouw-appartementen
Datum onderzoek:	24 augustus - 2 september 2015
Aard onderzoek:	archeologische opgraving
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De Korte Vlierstraat werd waarschijnlijk geopend na de stadsuitbreiding van 1291-1314, toen de grens van de Sint-Jansvliet-Steenhouwersvest verlegd werd naar Kronenburgstraat-Willem Lepelstraat. Reeds op de vroegste kaarten, zoals op het plan van Virgilius Bononiensis van circa. 1565, is bebouwing waarneembaar in het onderzoeksgebied langs de Korte Vlierstraat. Telkens gaat het om bebouwing aan de straatkant, terwijl het binnenplein steeds open gebleven is.

Het projectgebied wordt grotendeels ingenomen door de voormalige Rijkswachtkazerne die is opgericht in 1879 in neo-Vlaamse-renaissancestijl. Vlak bij het onderzoeksgebied bevinden zich diverse resten uit de Romeinse tijd, de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Ook werden in de omgeving sporen uit de ijzertijd vastgesteld (ter hoogte van de Sint-Michielsabdij en de Korte Ridderstraat).

Vraagstelling

Het registreren van archeologische sporen en vondsten teneinde de bouwgeschiedenis van dit stadsdeel te reconstrueren. Bijzondere aandacht ging naar de vraag of er sporen aanwezig zijn uit een vroeg- of prestedelijke occupatiefase.

Resultaten van het onderzoek

De zone die werd opgegraven (ca. 870 m²) bestaat uit twee deelzones. De kleinste bevindt zich langs de Korte Vlierstraat (ca. 100 m²), de grootste beslaat het centrale binnenplein van de voormalige Rijkswachtkazerne (ca. 770 m²).

Slechts een beperkt aantal sporen kan duidelijk gerelateerd worden aan bestaande bebouwing. In de zone aan de Korte Vlierstraat is de keldermuur van het naastliggende hoekpand als zijmuur gebruikt voor een ertegenaan

gebouwde kelder. De muurresten ter hoogte van de Korte Vlierstraat zijn vooral in verband te brengen met bewoningssporen uit de nieuwe tijd. Ter hoogte van de centrale binnenkoer van de Rijkswachtkazerne werd een goot vastgesteld die in relatie kan gebracht worden met de Rijkswachtkazerne. Een aantal puinkuilen die in de nieuwste tijd zijn te dateren, zijn ontstaan in de periode dat de Rijkswachtkazerne functioneerde.

De meeste grondsporen zijn te interpreteren als kuilen. Enkele vondstrijke kuilen bevatten huishoudelijk afval, evenals ambachtelijk afval. De vondst van verschillende kopspeldjes doet namelijk de vraag ontstaan of het misschien afval van een kleermaker betreft. Een kuilen-cluster die erg diep uitgegraven is (S90-92), lijkt dan weer te wijzen op zandwinning, mogelijk voor het aanmaken van mortel.

Enkele vondstrijke kuilen, S18 en S19, zijn te interpreteren als de dump van huishoudelijk afval, mogelijk met wat ambachtelijk afval erbij. Het vondstenmateriaal sluit aan bij wat we mogen verwachten van de 16de-eeuwse stedelijke middenklasse. Vooral rood geglaazuurd aardewerk is sterk vertegenwoordigd met vormtypes die in verband staan met de bereiding van voedsel, met tafelwaar en met hygiëne. Daarbij sluit de aanwezigheid van grijs aardewerk, steengoed, majolica en wit aardewerk aan. Ook glazen bekken zijn vertegenwoordigd.

De vaststellingen passen in de historische context van de locatie. Deze bestaat uit bebouwing ter hoogte van de straatkant en braakliggend terrein achter de bebouwing. Vanaf de 19de eeuw is de installatie van de kazerne te vermelden.

Er zijn geen sporen aanwezig uit een vroeg- of prestedelijke occupatiefase. De oudste aangetroffen resten dateren vanaf

de late middeleeuwen tot de nieuwe tijd (16de eeuw). Wel werd in het zuidwesten van de centrale binnenkoer een uitgeloogd ovaalvormig spoor vastgesteld (S46). Mogelijk wijst het uitgeloogde karakter op een datering in de metaaltijden. Dit spoor leverde helaas geen vondstenmateriaal op, waardoor een datering in de metaaltijden slechts hypothetisch is.

Bron

Bruggeman, J. en Claessens, L., *Archeologische opgraving Antwerpen - Korte Vlierstraat (Kloosterstraat 71-73-75-99) 6-8-10-12-14*, Rapporten All-Archeo bvba 276, Temse, in voorbereiding.

Jordi Bruggeman, Natasja Reyns

Kelder aan de Korte Vlierstraat

Doorsnede kuilen S90-92, vermoedelijk te interpreteren als zandwinningskuilen

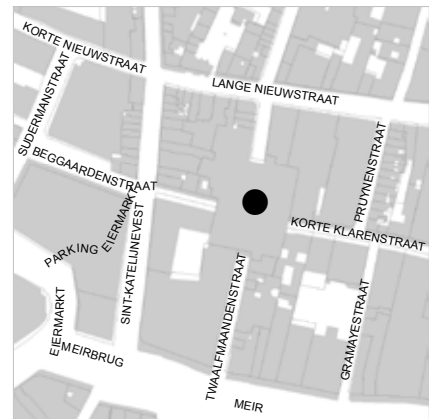
Doorsnede ronde vondstrijke kuil S18

Uitgeloofd ovaalvormig spoor S46 in het zuidwesten van de centrale binnenkoer

HANDELSBEURS

Sitenaam:	Handelsbeurs
Sitecode:	A394
Locatie:	Twaalfmaandenstraat
Coördinaten:	51°13'10"N 4°24'22"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 3; Sectie C; percelen 1548h, 1527d, 1527e, 1526d, 1528b, 1578
Opdrachtgever:	Denys nv
Uitvoerder:	Studiebureau Archeologie bvba
Aard bedreiging:	aanleg ondergrondse parking en renovatie Handelsbeurs
Datum onderzoek:	gefaseerd van 19 januari 2015 tot 22 februari 2016
Aard onderzoek:	bureaustudie, vooronderzoek met proefsleuven, definitieve opgraving
Cultuurperiode:	metaaltijden, middeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Studiebureau Archeologie/ Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied bevindt zich net buiten de eerste (1200) maar binnen de derde (1295-1314) stadsuitbreiding, in de nabijheid van de verdwenen Sint-Katelijnepoort ten oosten van de *area ecclesiae* rondom de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal. Het te ontwikkelen terrein omvat de Handelsbeurs en enkele omliggende historische panden. Het gedeelte van de nabijgelegen Lange Nieuwstraat tussen de Sint-Katelijnevest en de Lange Klarenstraat zou in het begin van de 14de eeuw ontstaan zijn als verlengde van de Korte Nieuwstraat. De straat hoorde bij de voornaamste straten van de stad en telde prestigieuze gebouwen, waaronder *Hotel du Bois*, kloosters en godshuizen. De Sint-Katelijnevest loopt op de plaats van de laatmiddeleeuwse omwalling. Rond 1320 werd de vestingwal geslecht en de straat geopend op de buitenkant van de gracht. Rond het midden van de 19de eeuw werd de Sint-Katelijnevest verbreed.

Binnen het projectgebied werd onder leiding van Domien de Waghmakere in 1531 een nieuw beursgebouw opgericht in Brabantse laatgotische stijl, als opvolger van de oude beurs in huis *Den Rhyn* in de Hofstraat. Het nieuwe beursgebouw was opgetrokken rond een rechthoekige binnenplaats van 51,5 m bij 40 m, omsloten door een zuilengalerij met een verdieping. De nieuwbouw ontstond op twee grote oudere eigendommen, het *Hof ter List* en *Den Engel*. Oorspronkelijk zouden enkel de Twaalfmaandenstraat en de Borzestraat op de beurs uitkomen. Later gaven ook de Israëlietenstraat en de Korte Klarenstraat toegang tot het gebouw. Na een brand op de eerste verdieping werd het gebouw in 1583 hersteld.

De open binnenruimte werd in 1852 overdekt met een omstreden ijzeren koepel. Na een brand in 1858 opteerde men voor een algehele heropbouw, het huidige beursgebouw. Op 19 oktober 1872 werd de nieuwe beurs ingehuldigd. Het huidige complex is geënt op het grondplan van het oorspronkelijke beursgebouw. Door de toevoeging van een tweede zuilenrij verkleinde de oppervlakte van de binnenplaats enigszins.

Vraagstelling

Het onderzoek spitte zich toe op het in kaart brengen van de bouw- en bewoningsgeschiedenis van het projectgebied, het evalueren van de bewaringstoestand van deze restanten en het reconstrueren van de diachronische evolutie van vindplaats en haar omgeving.

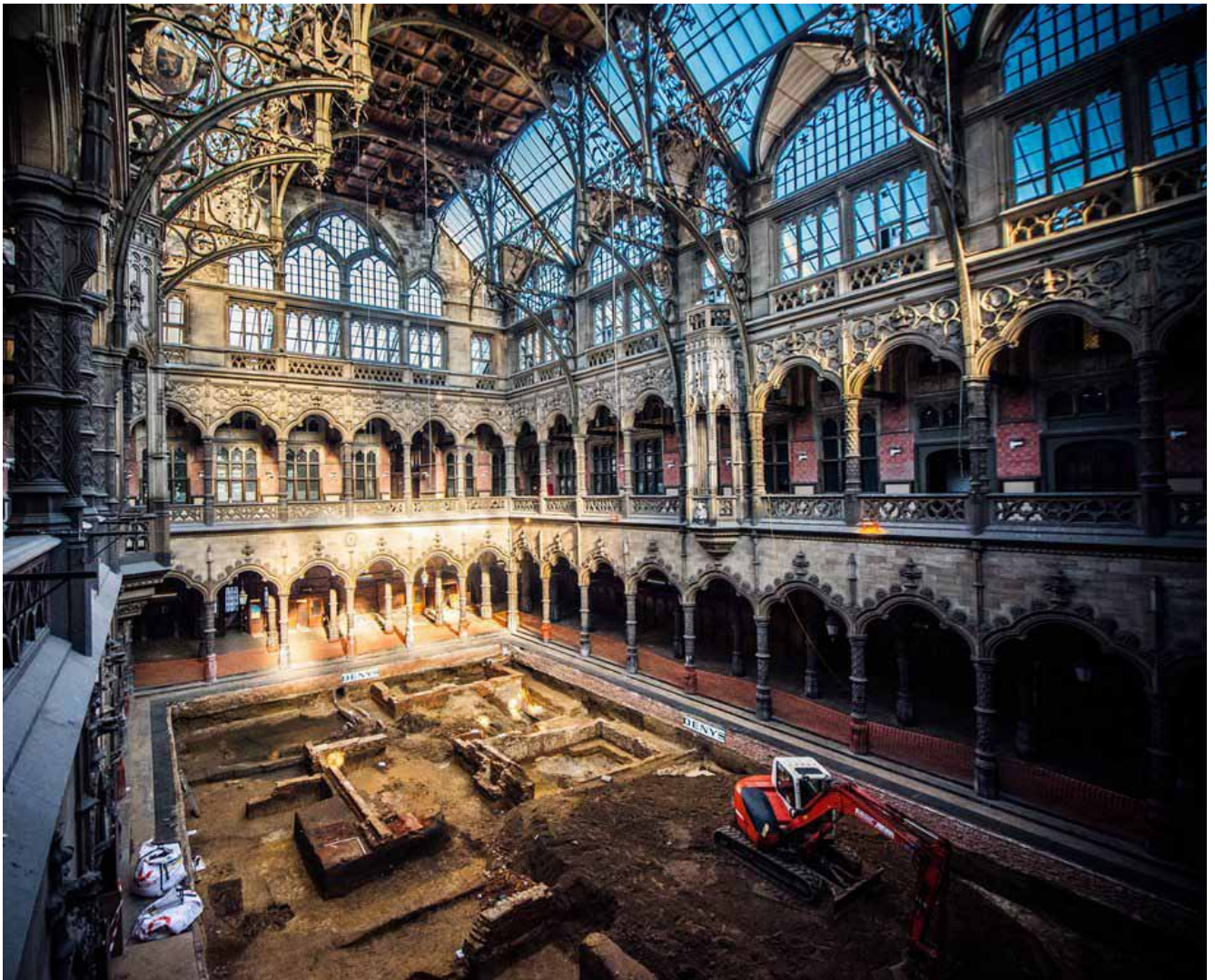
Resultaten van het onderzoek

Na het bureauonderzoek werd de aanwezigheid en de bewaringstoestand van eventuele archeologische resten getoetst aan de hand van enkele weloverwogen proefputten. Op de binnenplaats van het beursgebouw bleek dit een positief resultaat te geven, waardoor de definitieve opgraving zich beperkte tot en toespitste op die locatie. Over een totaal van vier opgravingsvlakken werden een duizendtal sporen uit diverse cultuurperiodes aangetroffen, vanaf de metaaltijden over de middeleeuwen tot de 16de eeuw. Het bodemarchief onder de binnenplaats bleek zeer goed bewaard, plaatselijk met een intact bewaarde bodemopbouw.

De oudste artefacten die onder de binnenplaats ontdekt werden zijn twee urnen met crematieresten uit de metaaltijden (late bronstijd/vroege ijertijd). De ontdekking van deze graven is zondermeer verrassend en geeft een impuls aan de kennis over bewoning en begraving in de metaaltijden ter hoogte van het stadscentrum. De twee urnen waren afgedekt door een middeleeuws antropogeen pakket, met daarin sporen van landbouwontginning en/of -bewerking. Dit pakket was op zijn beurt doorsneden door greppels, paalkuilen en baksteenfunderingen uit de late middeleeuwen. Erg interessant in het licht van de ontwikkeling van dit stadsdeel net buiten de eerste

stadsuitbreiding rond 1200 is dan ook de overgang van een middeleeuwse landbouwfase naar de vroegste bebouwingsfase(n). Het chronologisch verhaal van de vindplaats wordt verder aangevuld met overige steenbouwresten, waaronder gebouwfunderingen en enkele beerputten, alle uit de periode vóór de oprichting van de oorspronkelijke beurs in 1532. Deze bouwdatum geldt dan ook als *terminus ante quem* voor alle opgegraven sporen en vondsten. In de vulling van een van de beerputten troffen de archeologen acht zilveren munten aan, uit de periode 1500-1506 ten tijde van Filips de Schone. De verwerking van de opgravingsgegevens is voorzien in 2016-2017.

Vanessa Vanderginst, Maarten Smeets, Tim Bellens

Zicht op de binnenplaats van de Handelsbeurs (foto Dries Luyten)

Zicht op de oudste steenbouwfases (foto Studiebureau Archeologie)

Profiel met urne (foto Studiebureau Archeologie)

SCHELDEKAAIEN PARKINGS

Sitenaam:	Scheldekaaien parkings
Sitecode:	A395
Locatie:	Plantinkaai, Ernest Van Dijkkaai, Orteliuskaai, Van Meterenkaai, Rouaanse kaai, Tavernierkaai
Coördinaten:	zone noord: 51°13'34,45"NB 4°23'58,94"OL zone zuid: 51°13'10,80"NB 4°23'43,33"OL
Kadastrale gegevens:	Afdeling 1; Sectie A blad 70; perceel 163604C; Afdeling 4; Sectie D blad 120; perceel 57E2; openbare ruimte
Opdrachtgever:	Gemeentelijk Autonoom Parkeerbedrijf Antwerpen (GAPA)
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	mogelijke heraanleg van parkings
Datum onderzoek:	2 maart - 24 april 2015, 25 en 26 mei 2015
Aard onderzoek:	prospectie met ingreep in de bodem door middel van proefsleuven
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het bodemarchief van de Scheldekaaien is erg waardevol en omvat meer dan 2000 jaar stadsgeschiedenis. Vroeger vormden de Scheldekaaien het gezicht van de Antwerpse rede, de plaats waar de schepen voor anker lagen. Hier ontwikkelde zich een indrukwekkende façade van stadsmuren, torens, vlieten, waterpoorten, bastions en werven.

Doorheen de tijd ondergingen de kaaien verschillende transformaties. Een eerste transformatie gebeurde onder Napoleon. Hij liet de middeleeuwse kaaimuren afbreken en bouwde vóór de bestaande aanlegplaatsen een nieuwe eenvormige kaaimuur. Later volgde de rechtekking van de Scheldekaaien (1877 - 1883). De vlieten werden gedempt en historische huizenblokken gesloopt ten voordele van een brede eenvormige kaaiavlakte met hangars en een rechte kademuur. Tijdens deze grootschalige infrastructuurwerken verdwenen enerzijds heel wat relictten, maar werden anderzijds grote delen van de oude kaaien ingesloten en bewaard.

Vraagstelling

Om een zicht te krijgen op de exacte ligging van de verschillende kaaimuren en de bewaringstoestand van het bodemarchief, werden strategische plekken uitgekozen om proefsleuven aan te leggen, zowel ten noorden als ten zuiden van de burchtzone, overeenkomstig de zoekzones voor mogelijke parkings.

Resultaten van het onderzoek

Tijdens het onderzoek werden de Napoleontische kaaimuur, de middeleeuwse kaaimuur, verschillende vlietmuren en de bewoning op de kaaiavlakte onderzocht. Al deze relictten waren destijds tot een bepaalde hoogte afgebroken, maar bleken nog steeds in zeer goede bewaringstoestand.

De Napoleontische kaaimuur werd op twee plaatsen aangetroffen onder afdak 20-21 ter hoogte van het Zuiderterras. Het gaat om een muur in baksteen met een parement in blauwe natuursteen. In sleuf 4 had de muur bovenaan een breedte van 1,60 m. In sleuf 1 bedroeg de breedte van de muur wel 2,60 m. De volledige structuur leek hier een vertrapte opbouw te hebben. De reden hiervoor is onduidelijk, hoewel er een verband kan zijn met een bovenliggende trappenstructuur die herkenbaar is op 19de-eeuwse foto's. In beide sleuven waren de merktekens, die ooit op de muur aangebracht waren, nog zichtbaar. In sleuf 1 was in situ ook een houten stootpaal bewaard.

In de noordelijke onderzoekszone werden drie vlietmuren onderzocht. Elke vlietmuur had een ander uitzicht. De muur van de Koolvliet was opgebouwd in baksteen en aan landzijde afgewerkt met een schuin vlak. De Sint-Pietersvliet bestond uit een bakstenen muur met aan de waterkant een afgeronde hoekpartij in blauwe natuursteen. Mogelijk heeft dit te maken met de aanwezigheid van een bruggenhoofd. De muur van de Brouwersvliet bleek een zeer brede constructie in baksteen (2,50 m) met

een vlakke bovenzijde. De waterzijde kon niet uitgebreid onderzocht worden, maar het parement leek uit blauwe natuursteen te bestaan.

De middeleeuwse kaaimuur werd zowel in de noordelijke als in de zuidelijke onderzoekszone geprospecteerd. Er werd vastgesteld dat de muur op verschillende locaties een andere opbouw kende, wat te maken kan hebben met de bouwperiode van deze muren. In de noordelijke onderzoekszone is de kaaimuur gelegen in een zone die tijdens de tweede stadsuitbreiding in gebruik genomen werd, omstreeks 1250. De kaaimuur in de zuidelijke onderzoekszone ligt in een gebied dat reeds tijdens de eerste stadsuitbreiding, eind 12de eeuw, ingenomen werd. Tijdens de derde stadsuitbreiding (14de eeuw) werd de verdediging van de waterkant van de stad verder uitgebouwd met nieuwe muren, poorten en torens.

In de noordelijke zone werd de middeleeuwse kaaimuur aangetroffen in twee sleuven. De muur heeft er telkens een parement in Doornikse kalksteen. De achterliggende opbouw verschilt mogelijk: in de ene sleuf bestaat de muur verder uit een brede bakstenen muur (totale breedte 2,34 m), terwijl in de andere sleuf de muurkern bestaat uit brokken natuursteen en mortel. In de laatste sleuf kon de stadsmuur slechts in beperkte mate worden vrijgelegd, zodat de bevindingen niet kunnen veralgemeend worden.

In de zuidelijke zone had de middeleeuwse kaaimuur een andere opbouw. De muur was opgebouwd uit baksteen met aan Scheldezijde een parement in Brusseliaanse kalkzandsteen. Hier bedroeg de breedte van de muur slechts 65 cm, maar de achterliggende huizen waren verwerkt in de constructie van de kaaimuur.

Eén van de belangrijkste ontdekkingen tijdens dit onderzoek was de locatie van de Kleine Bierpoort. Ter hoogte van de huidige Ernest Van Dijckkaai lag vroeger de werf Bierhoofd, een middeleeuwse aanlegplaats voor schepen waar voornamelijk bier geleverd werd. De toegang tot de stad werd gevormd door twee poorten, de Grote en de Kleine Bierpoort. Met behulp van het Gevelplan (1798-1803) werd de locatie van de Kleine Bierpoort achterhaald en door middel van een proefsleuf blootgelegd.

De poort die aangetroffen werd, bestond uit een dorpel in blauwe hardsteen, geflankeerd door twee pilasters met een schacht in Ledesteen. Voor het basement van de pilasters werd een groene zandsteen van Tubize gebruikt.

Deze poort bleek niet de oudste fase van de Kleine Bierpoort te zijn. Ten zuiden van de poort was namelijk de aanzet van een oudere boog van de poortdoorgang zichtbaar, die nadien dicht gemetseld was en deel werd van de middeleeuwse kaaimuur. Er is tevens een bouwnaad zichtbaar tussen de muurpartij van het dichtmetselen en de laatste poort met pilasters, waardoor kan aangenomen worden dat er zich vóór de poortfase met pilasters, al een eerste versmalling van de poort moet hebben plaatsgevonden.

In de loop van het onderzoek werd duidelijk dat de afbraak tijdens het Franse bewind in het begin van de 19de eeuw vooral de bovengrondse delen betrof. Ondergronds bleven de relictten van de middeleeuwse stadsmuur, de aanlegplaatsen, verschillende poortfases en niveaus goed bewaard.

Tijdens het zoeken naar de middeleeuwse kaaimuur in de noordelijke zoekzone werd een van de proefsleuven uitgebreid in functie van het aantreffen van de middeleeuwse kaaimuur. Hier werd een complex geheel van muren, vloeren, kelders en beerkelders aangetroffen.

Er was echter ook een zone die niet onderkelderd was, waar restanten van verschillende oudere fases zichtbaar waren. Zo'n 2,40 m onder het huidige kasseiniveau werd een laatmiddeleeuws kasseiniveau aangetroffen (14de-15de eeuw). Dit kasseiniveau werd onderbroken door de insteek van een jongere muur uit de 15de eeuw en een kuil die dateert van de 15de-16de eeuw. Het geheel werd afgedekt door puinlagen waarvan de oudste ook dateert uit de 15de-16de eeuw. Er werd vastgesteld dat dit geheel opnieuw doorsneden werd door recentere keldermuren uit de 18de-19de eeuw. Er werd niet dieper gegraven dan het laatmiddeleeuwse kasseiniveau. Hieronder bevinden zich ongetwijfeld nog oudere resten van de bewoning op de middeleeuwse Scheldekaaien.

De bevindingen van het onderzoek werden gebundeld en vormen de basis voor het archeologisch advies dat vanuit de stedelijke dienst archeologie voor de twee geplande parkeergarages zal worden uitgewerkt.

Veerle Hendriks

Bron

Hendriks V., Martens F., Minsaer K. en Vansweevelt J., Archeologisch vooronderzoek op de Scheldekaaien 2015 (Antw.), in: *Archaeologia Mediaevalis* 39, 2016, 80-82.

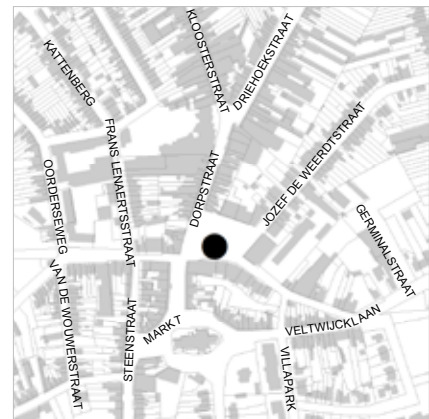
Locatie van de Kleine Bierpoort door middel van een proefsleuf blootgelegd

Een complex geheel van muren, vloeren, kelders en beerkelders aangetroffen bij het zoeken naar de middeleeuwse kaaimuur in de noordelijke zoekzone

KRISTUS-KONINGPLEIN

Sitenaam:	Kristus-Koningplein
Sitecode:	A396
Locatie:	Kristus-Koningplein, Ekeren
Coördinaten:	51°16'42,11"N 4°25'08,14"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 35; Sectie F; perceel: Openbaar domein
Opdrachtgever:	District Ekeren (Stad Antwerpen)
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	herinrichting openbaar plein
Datum onderzoek:	4 en 5 mei 2015
Aard onderzoek:	opgraving naar aanleiding van een archeologische werfbegeleiding
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied bestaat uit het Kristus-Koningplein dat gelegen is nabij het historische centrum van Ekeren. Het archeologisch veldonderzoek had plaats naar aanleiding van een herinrichting van het plein. Het onderzoek concentreerde zich op een bouwput voor een fontein (put 1) en een sleuf voor de aanplanting van bomen (put 2). Het onderzoek is uitgevoerd omdat zowel op basis van eerder archeologisch onderzoek in de omgeving als op basis van historische gegevens, archeologische sporen verwacht werden binnen de geplande ontgravingen.

De resultaten van een eerdere archeologische opgraving aan de oostzijde van het plein (Yperman & Smeets 2014) tonen aan dat de zone rijk is aan archeologische resten. Naast enkele resten uit de Romeinse periode en een mogelijk spoor uit de merovingische tijd, werden vooral sporen en vondsten aangetroffen uit de 15de en 16de eeuw.

Uit heemkundig onderzoek weet men dat in 1621 een hoeve genaamd *De Zwaan* gebouwd werd aan de westzijde van het huidige plein. De hoeve bleef bestaan tot 1945, toen een V2-bom de gebouwen verwoestte. In 1953 werd dan op het erf en akkerland van de voormalige hoeve een dorpsplein aangelegd, dat de naam Kristus-Koningplein meekreeg. De voormalige hoeve staat afgebeeld op verschillende historische kaarten. Ze heeft op alle kaarten eenzelfde indeling en bestond uit drie gescheiden gebouwen aan de oostzijde van de Dorpstraat.

Het projectgebied is bebouwd en daarom niet beschreven op de bodemkaart. Landschappelijk gezien ligt het plangebied, zoals trouwens de hele historische dorpskern van Ekeren, op een natuurlijke hoogte in het landschap. Het moeder-materiaal bestaat uit pleistoceen dekzand, met op een dieper niveau tertiaire afzettingen van de *Formatie van Lillo*.

Vraagstelling

Op basis van de beschikbare informatie werden archeologische resten verwacht uit de Romeinse periode, de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Het doel van het veldonderzoek is om de wetenschappelijke informatie van de vindplaats buiten de bodem te bewaren door een opgravingsrapport en primaire opgravingsdocumentatie.

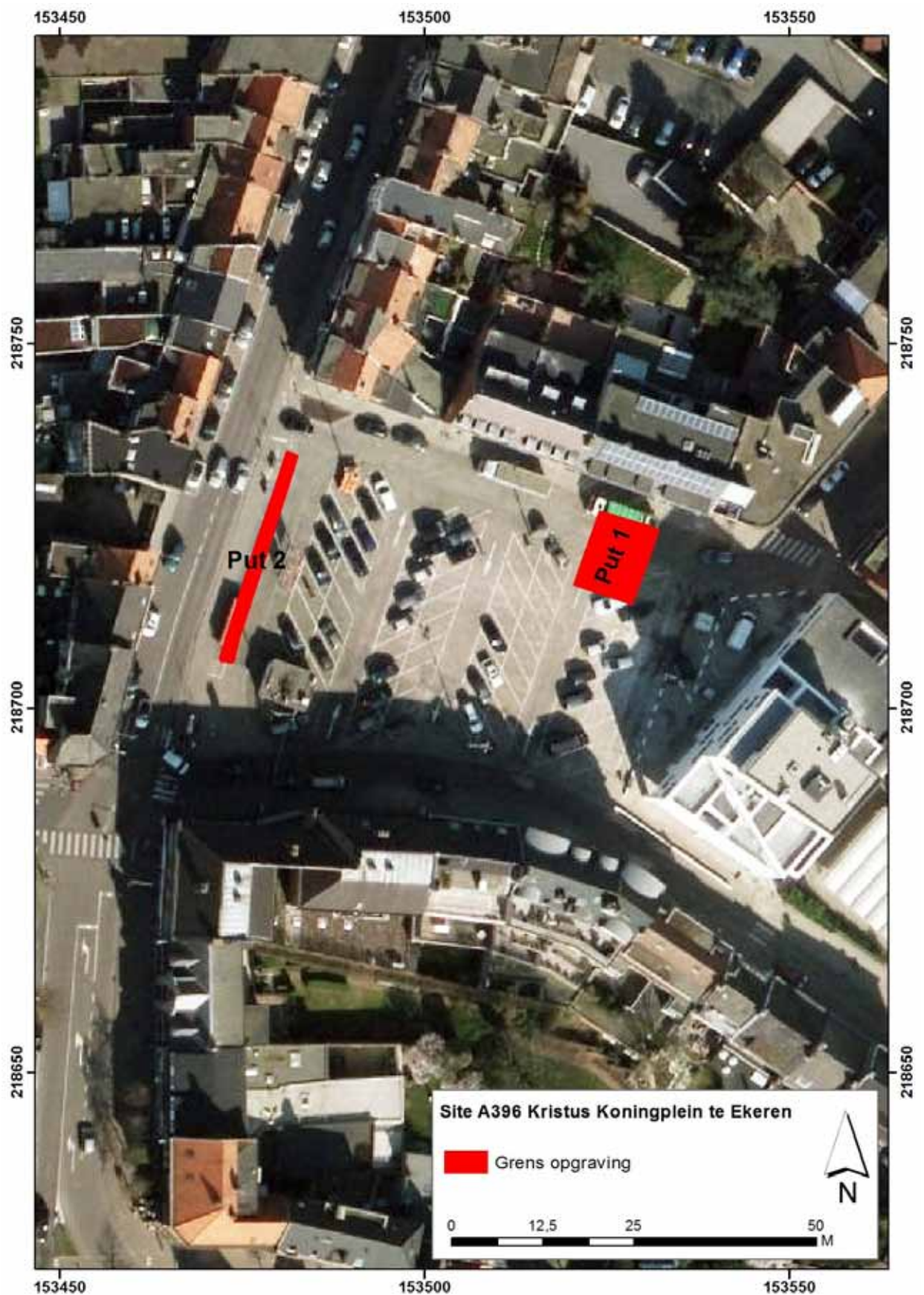
Resultaten van het onderzoek

Bodem

Tijdens het veldonderzoek werd het bodemprofiel gedocumenteerd.

In **put 1** ligt een pakket met veel puin dat op een oude bouwvoor is aangebracht. Het is aannemelijk dat het pakket werd opgebracht bij de omvorming van het akkerland naar dorpsplein en dat veel puin afkomstig is van hoeve De Zwaan. Onder de bouwvoor die het voormalige maaiveld vormt, ligt meestal nog een lichtere bouwvoor of plaggendeek met daaronder de natuurlijke bodem (C-horizont). Op de grens met de onderliggende natuurlijke bodem zijn spitsporen te zien in de top van de C-horizont. Deze sporen dateren van de eerste ontginningsfasen als akkerland.

In **put 2** is de natuurlijke bodem nergens aangesneden. Het bodemprofiel bestaat bovenaan uit een puinrijke donkere laag met veel moderne verstoringen. Op een dieper niveau bestaat het profiel van put 2 volledig uit een opgebracht pakket licht bruingeel zand (spoor 18). Mogelijk is het licht-bruine zand afkomstig van de natuurlijke ondergrond en in de nabije omgeving uitgegraven. De aangetroffen muren uit de nieuwe tijd (zie verder) zijn in deze laag gefundeerd. Op basis hiervan, en het puin dat de laag bevat, wordt ze gedateerd in de periode late middeleeuwen - vroege nieuwe tijd.

Situering van put 1 en put 2 in het projectgebied

zeer recent, los materiaal

opgebracht pakket

bouwvoor

plaggendek

C-horizont

Bodemprofiel in put 1

De muur in de zuidwestelijke zijde van put 2 (spoor 17)

Archeologische resten

In **put 1** tekenden zich veel sporen af in de top van de natuurlijke bodem. De oudste sporen betreft een cluster paalsporen in het noord-noordwesten van de uitgraving (sporen 1 t.e.m. 5 en spoor 8). Het is aannemelijk dat de paalsporen tot eenzelfde gebouw behoren; waarschijnlijk betreft dit een eerder klein (bij)gebouw. De sporen bevatten enkele weinig kenmerkende wandscherfjes, op basis waarvan ze gedateerd worden in de ruime periode Romeinse tijd - volle middeleeuwen.

Ook de talrijke spitsporen stammen uit een relatief vroege periode. Waarschijnlijk dateren die uit de eerste fasen van ingebruikname van het terrein als landbouwgrond. Tijdens de eerste ontginning was immers nog geen bouwvoor of plaggende aanwezig, zodat bij spitten of ploegen ook de top van de moederbodem verstoord werd. Mogelijk dateren de spitsporen uit dezelfde periode als de hierboven besproken paalsporen, een veronderstelling die gestaafd wordt door het gelijkaardige vondstenmateriaal dat erin werd aangetroffen. Van een wat latere periode is een geïsoleerde kleine kuil die zich aftekende onder het plaggende. De kuil bevatte enkele scherven die in de periode late middeleeuwen - nieuwe tijd thuishoren. De functie van de kuil is niet duidelijk.

Alle overige sporen in put 1 worden geïnterpreteerd als diep aangelegde (delen van) moesbedden. Het betreft grote, scherp begrensde en ondiepe sporen in de C-horizont. De sporen zijn niet te zien in de bovengelegen bouwvoor omdat ze uit gelijkaardig materiaal bestaan. Mogelijk zijn ze te linken aan tuinbouw door de bewoners van een voorloper van hoeve De Zwaan en/of de historische dorpskern. Op basis van het schervenmateriaal worden de sporen gedateerd in de periode late middeleeuwen - nieuwe tijd (15de tot 19de eeuw).

In **put 2** werden drie bakstenen muren aangetroffen die ongetwijfeld toe te schrijven zijn aan de voormalige hoeve De Zwaan. De muren zijn min of meer dwars op de Dorpstraat georiënteerd, gefundeerd in het opgebrachte pakket (spoor 18) en opgetrokken met geelbruine zandige kalkmortel. Ook de gebruikte bakstenen hebben een gelijkaardige afmeting en samenstelling.

De dikste muur ligt tegen de zuidelijke sleufwand (spoor 17, dikte ca. 40 cm). De top van het muurrestant bevindt zich bijna aan het straatniveau. Aan de zuidzijde is waarschijnlijk een dwarsmuurtje aangesloten op deze muur, maar dit kon niet met zekerheid vastgesteld worden doordat dit net op de grens van de opgraving ligt.

Van de opstaande muur is weinig bewaard; de resten bestaan vooral uit fundering. De muurinsteek bestaat uit grijs zand met wat lichtbruine vlekken. Onder het geregistreerde muurdeel ligt een kleine kuil of verstoring die met hetzelfde materiaal is opgevuld als de insteek.

Als eigenlijke muurfundering is ter hoogte van deze kuil een circa 20 cm dikke laag aangebracht met veel gerecycleerde bakstenen en brokken kalkmortel. Daarbuiten bestaat de fundering meteen uit een regelmatig baksteenverband. De muurinsteek bevatte twee scherven die worden gedateerd in de periode late middeleeuwen - vroege nieuwe tijd. Dit kan erop wijzen dat de muur tot de oudste fasen van hoeve De Zwaan behoort. De scherven kunnen echter ook in een later stadium in de insteek terecht zijn gekomen.

De overige muurresten liggen bij elkaar in het centrale deel van put 2. Het betreft twee vrij slordig opgetrokken, dunne muurtjes die een duidelijke insteek hebben en meteen in verband zijn gemetst. Eén van beide bestaat uit een smaller en wat breder deel (onderscheiden als sporen 21 en 22). De andere was slechts in een deel van het vlak te zien, maar op basis van de doorlopende insteek en de putprofielen is het duidelijk dat het muurtje oorspronkelijk doorliep.

Een projectie van de drie gedocumenteerde muren op de atlas der buurtwegen uit de 19de eeuw geeft een idee van de functie van de aangetroffen muren. Op de projectie is te zien dat de dunnere muurtjes zich min of meer centraal in het hoofdgebouw van hoeve De Zwaan bevinden, zodat een interpretatie als binnenmuurtjes van dit gebouw voor de hand ligt.

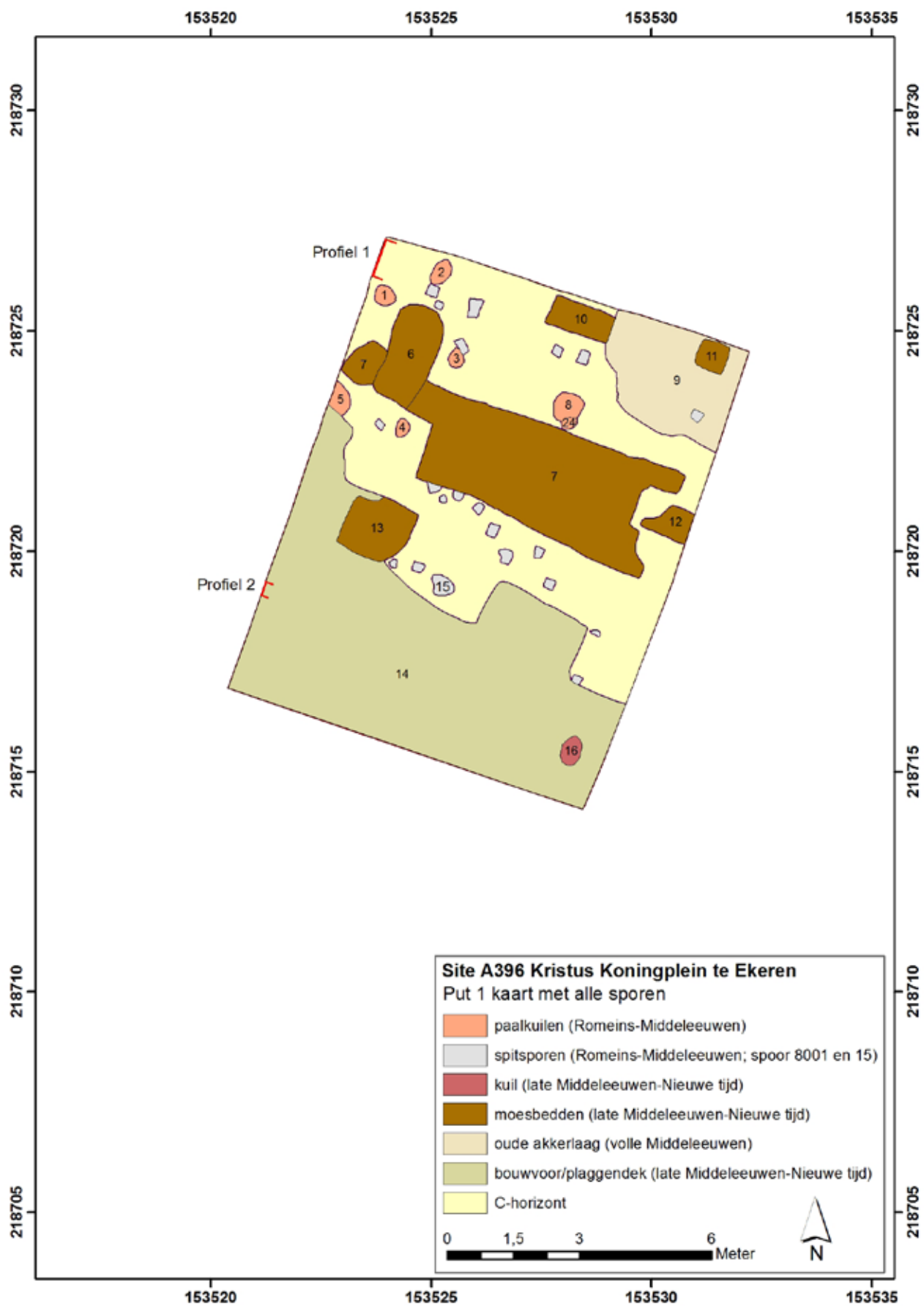
De bredere muur (spoor 17) ligt tussen het hoofdgebouw en het bijgebouw, ten zuiden daarvan. Een interpretatie als noordelijke buitenmuur van het bijgebouw lijkt het meest voor de hand liggend. Argumenten daarvoor zijn de relatief bescheiden afmetingen van de muurresten, het dwarsmuurtje dat waarschijnlijk op de zuidzijde van deze muur aansluit en de iets andere oriëntatie dan de overige gedocumenteerde muurtjes.

Verder is te zien dat een vastgestelde greppel (spoor 19) volgens de projectie, ter hoogte van de buitenmuur van het hoofdgebouw ligt, wat erop kan wijzen dat het een uitbraaksleuf van deze muur betreft.

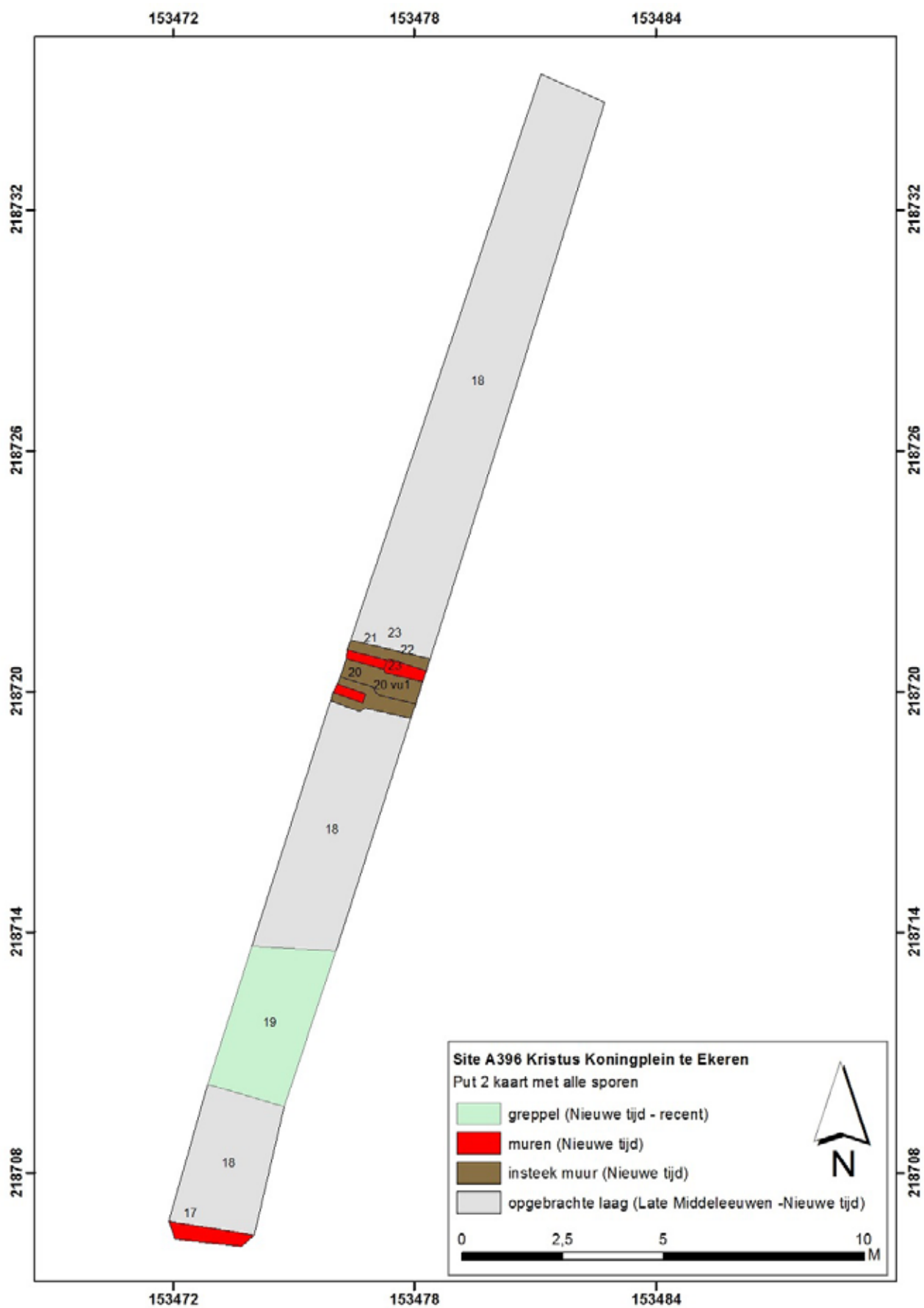
Jef Vansweevelt

Bron

Yperman, W. & M. Smeets, 2014. *Het archeologisch onderzoek van het Kristus-Koningplein te Ekeren*. Archeo-rapport 208. Studiebureau Archeologie bvba, Kessel-lo.

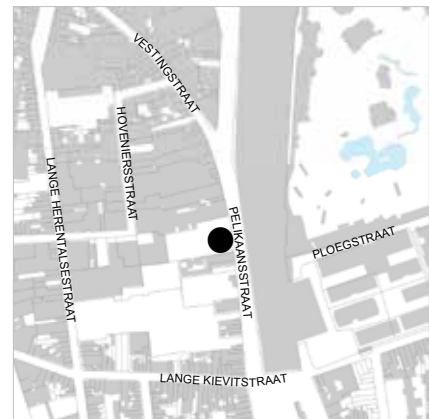
Sporenkaart put 1

Sporenkaart put 2

PELIKAANSTRAAT

Sitenaam: Pelikaanstraat
Sitecode: A397
Locatie: Pelikaanstraat, 2018 Antwerpen
Coördinaten: 51°12'48"N 4°25'11"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 8; Sectie H; percelen 1181A4, 1181H4, 1181N4, 1181R4, 1181S4, 1181T4, 1183E2, 1183Y2, 1183Z2, 1186K6, 1186R6
Opdrachtgever: Albatros Development
Uitvoerder: All-Archeo bvba
Aard bedreiging: bouw appartementen en een kantoorgebouw met ondergrondse parking
Datum onderzoek: 8 - 10 juni 2015
Aard onderzoek: archeologische prospectie met ingreep in de bodem (proefsleuven)
Cultuurperiode: nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Op de kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgemaakt onder coördinatie van graaf de Ferraris (1771-1778), lijkt het projectgebied in gebruik geweest als tuinen. Aan de randen van het onderzoeksgebied bevindt zich bebouwing. Vanaf het einde van de 19de eeuw wordt het terrein grotendeels bebouwd. Een luchtfoto uit 1979-1980 toont dat het grootste deel van het onderzoeksgebied opnieuw onbebouwd is. In de omgeving zijn er overwegend postmiddeleeuwse structuren geregistreerd, waaronder verschillende versterkingen.

Vraagstelling

Het in kaart brengen van de archeologische potentie van het projectgebied en het inschatten van de verstoring als gevolg van de bebouwing die er ontstaan is vanaf het einde van de 19de eeuw.

Resultaten van het onderzoek

Binnen het projectgebied van circa 1,53 ha werden negen proefputten aangelegd. In totaal werden 81 sporen vastgesteld, waarvan 15 grondsporen en 66 muren. De aangetroffen sporen binnen het volledige terrein kunnen gedateerd worden in de nieuwe tot nieuwste tijd, met de nadruk op de nieuwste tijd. Het gaat overal om sporen

van bebouwing. Een groot deel van de vastgestelde muurresten kan gekoppeld worden aan de bebouwing die op het terrein verschijnt vanaf het einde van de 19de eeuw.

De afwezigheid van oudere archeologische sporen dan de nieuwe tijd in het westen van het terrein, kan het gevolg zijn van het afgraven van het terrein. In het oostelijke deel van het terrein werden geen oudere sporen vastgesteld, terwijl de bewaringstoestand van het bodemarchief hier wel goed is.

Het uitgevoerde onderzoek liet voldoende toe om een gegronde inschatting te maken van de bewaringstoestand van het aanwezige bodemarchief en de aanwezigheid van eventuele archeologische waarden. Verder archeologisch onderzoek bleek niet zinvol en het terrein werd vrijgegeven.

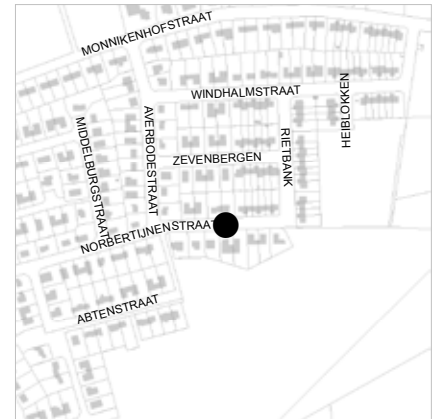
Natasja Reyns, Jordi Bruggeman

Bron

Reyns, N. en Bruggeman, J., *Archeologisch vooronderzoek Antwerpen - Pelikaanstraat*, Rapporten All-Archeo bvba 267, Temse, 2015.

OPSTALVALLEI FASE 2

Sitenaam:	Norbertijnenstraat
Sitecode:	A398
Locatie:	Norbertijnenstraat, 2040 Berendrecht
Coördinaten:	51°20'50"N 4°20'20"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 19; Sectie C; 1ste blad 2de deel, percelen 339K, 340B5, 341B, 343D, 344T3
Opdrachtgever:	ARRO Antwerpen cvba
Uitvoerder:	All-Archeo bvba
Aard bedreiging:	woonverkaveling
Datum onderzoek:	18 - 19 mei 2015; 15 - 19 februari 2016
Aard onderzoek:	archeologische prospectie met ingreep in de bodem (paleolandschappelijke boringen en proefsleuven)
Cultuurperiode:	nieuwe tijd of nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Berendrecht is gelegen in de Scheldepolders en is een van de weinige plaatsen in dit gebied dat hoger gelegen is. Het projectgebied bevindt zich op een hoogte van ongeveer 5 m TAW. Het gebied wordt gekarakteriseerd door beperkte hoogteverschillen. De bodem bestaat uit matig natte tot matig droge zandbodems.

Historisch kaartmateriaal toont dat het noordelijke deel van het onderzoeksgebied gelegen is binnen een omwalde site, die aangeduid wordt met de naam *Monnikenhof*. De bebouwing is buiten de onderzoekszone te situeren. Wel zou een (vis)vijver en een deel van de omgrachting binnen het onderzoeksgebied gelegen zijn.

De oudste vermeldingen van het Monnikenhof dateren uit 1306 en 1307. De plaats wordt dan vermeld met de naam *Outmonckhof*. Het betrof een buitenverblijf voor Norbertijnen van de Antwerpse Sint-Michielsabdij. Het Monnikenhof werd verwoest tijdens troebelen in de 16de eeuw. In 1648 liet abt Joannes Chrysostomus van der Sterre het heropbouwen. Het was tijdens het bestuur van deze abt dat de Sint-Michielsabdij haar hoogste bloei bereikte. Hij liet bij het Monnikenhof een buitengoed aanleggen met vijvers en wandeldreven. In die vijvers werd vis gekweekt. Rondom de hoeven werden brede grachten voor de viskweek aangelegd.

Op het einde van de 18de eeuw werden tijdens de Franse overheersing de kerkelijke goederen aangeslagen en publiek verkocht. Na de verkoop van het Monnikenhof met de aanpalende gronden werd het hof afgebroken. De domeingronden van het Monnikenhof werden nadien verkaveld in landbouwgronden.

Tijdens onderzoek in 1965 werden de grondvesten van de vroegere kapel van het Monnikenhof teruggevonden (zie verder). In 1967 werd begonnen met de aanleg van de

woonwijk *Het Viswater*. Tijdens de werken werd een stuk van een houten riool aangetroffen, opnieuw de funderingsresten van de kapel en de resten van een houten waterput.

In de omgeving van het onderzoeksgebied zijn archeologische sporen aanwezig die dateren uit de nieuwe tijd. Het gaat om sporen van bewoning en religie. Verder zijn sporen gevonden die dateren uit Wereldoorlog I.

Vraagstelling

Doel van het onderzoek is het in kaart brengen van de archeologische potentie van het projectgebied.

Resultaten van het onderzoek

Binnen het projectgebied van ca. 7 ha werden 52 boringen, 29 proefsleuven en een kijkvenster aangelegd.

Het bodemprofiel bestaat bovenaan uit een antropogene humus A horizont in het noorden van het terrein en een Ap horizont in het zuiden van het terrein. Daaronder bevinden zich rivierafzettingen (1C). Deze zijn gevormd op een veenlaagje (2C), dat gemiddeld 10 à 15 cm dik is. Daaronder bevindt zich het lid van Brasschaat (3C). Tijdens het booronderzoek kon op verschillende plaatsen vastgesteld worden dat het veenpakket bovenaan geoxideerd was. Vermoedelijk is de vorming van het veenpakket Holoceen. Onder het veenpakket zouden zich nog resten kunnen bevinden uit de metaaltijden en mogelijk ook uit de Romeinse tijd.

Ook werden in enkele boringen de resten van een B horizont vastgesteld. Ze bevinden zich verspreid over het terrein. De afwezigheid van een B horizont in andere delen van het terrein is mogelijk het gevolg van landbouwbewerking, waarbij de B horizont opgenomen raakte in de Ap horizont.

Bij een aantal boringen werd een ophogingslaag vastgesteld. Al deze boringen zijn te situeren in het noordelijke deel van het terrein. Ze komen overeen met de locaties waar op basis van historisch kaartmateriaal een vijver en een gracht te zien is én de locatie waar op de kaart van Vandermaelen een dijk van oost naar west over het terrein loopt.

In totaal werden 39 sporen vastgesteld. De aangetroffen sporen omvatten paalsporen, greppels, een muur en verstoringen. De aanwezigheid van grootschalige verstoringen maakt dat voor de periode tot de late middeleeuwen de kans groot is dat de verstoringen archeologische resten aangetast hebben. Op de plaatsen waar geen verstoringen aanwezig waren, is wel sprake van een goede bewaringstoestand van de sporen. De meeste greppels die aanwezig

zijn, dateren uit de late middeleeuwen. De overige sporen dateren uit de nieuwe en nieuwste tijd. Ter hoogte van de noordelijke werkputten werden vermoedelijk de opge vulde visvijvers van het Monnikenhof vastgesteld. Op die manier zijn ze een indicatie van de inrichting van het erf van het Monnikenhof. Verder archeologisch onderzoek bleek niet zinvol en het terrein werd vrijgegeven.

Natasja Reyns, Jordi Bruggeman

Bron

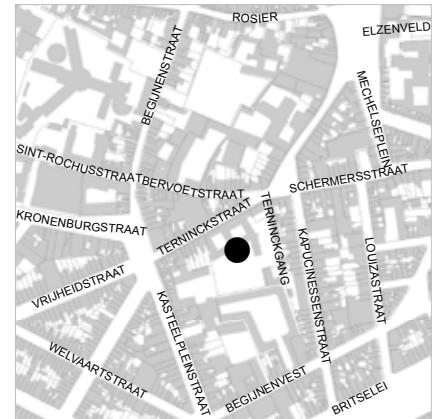
Reyns, N. en Bruggeman, J., *Archeologisch vooronderzoek met ingreep in de bodem Berendrecht (Antwerpen) - Norbertijnenstraat. Natuurcompensatie Opstalvallei Fase 2*, Rapporten All-Archeo bvba, 268, Temse, 2016.

Zicht op de verstoring in werkput 7

TERNINCKSTRAAT 22

Sitenaam: Terninckstraat
Sitecode: A399
Locatie: Terninckstraat 22, Antwerpen
Coördinaten: 51°12'41,2"N 4°24'10,1"E
Kadastrale gegevens: Afdeling 4 AFD; Sectie D; perceel 1891H
Opdrachtgever: Fondatie Terninck
Uitvoerder: Robby Vervoort. Freelance Senior Archeoloog.
Research & Consultancy, Odin en All-Archeo bvba
Aard bedreiging: de gedeeltelijke sloop en verbouwing en het optrekken van een nieuwe vleugel voor een tehuis voor mensen met een geestelijke en lichamelijke beperking
Datum onderzoek: 4 mei - 10 juni 2015
Aard onderzoek: archeologische begeleiding
Cultuurperiode: nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Naar aanleiding van de gedeeltelijke sloop en verbouwing van het bestaande dagcentrum van stichting Terninck werd in het kader van de stedenbouwkundige vergunning geadviseerd om de bouwwerkzaamheden archeologisch te begeleiden. Dit onderzoek werd uitgevoerd onder leiding van Robby Vervoort, met wetenschappelijke begeleiding door de dienst archeologie van de stad Antwerpen.

Het belangrijkste stedelijke project uit de 16de eeuw was de bouw van de Spaanse omwalling (1542-1553). Deze met negen bastions uitgeruste en door een brede gracht omzoomde militaire structuur vestigde een sterke grens tussen de stad en haar omgeving.

Korte tijd na de voltooiing, in 1567, laat de Spaanse bezetter ten zuiden van de stad de citadel optrekken, een op een vijfhoekig grondplan gebaseerde vesting. Tussen de citadel en de stad wordt een grote esplanade aangelegd; een deel van de eerste Spaanse omwalling (o.a. ter hoogte van de Terninckstraat), die dan nog geen 30 jaar gefunctioneerd heeft, wordt afgebroken. Door middel van een jointe (aarden verbindingswal) wordt de citadel aangesloten op de deels ontmantelde omwalling. Het projectgebied bevindt zich aan de rand van de esplanade op de plaats van het gesloopte zuidelijke deel van de Spaanse omwalling.

De verdere ontwikkeling ter hoogte van het onderzoeksgebied hangt samen met de Terninckschool die in 1697 door Christiaan Terninck samen met zijn broer werd opgericht. In 1703 stichtte die een gemeenschap van geestelijke dochters die als meesteressen aan de school verbonden waren. De school verhuisde in datzelfde jaar nog naar de Munterstraat, de huidige Terninckstraat. Het is niet duidelijk of hiervoor een nieuw gebouw werd

opgetrokken of dat de stichting in een bestaand pand werd ondergebracht. In 1745 overleed Christiaan Terninck en werd de stichting als universeel erfgenaam van de omvangrijke eigendommen aangeduid. De stichting wordt sindsdien gedragen door drie provisoren: één geestelijke en twee leken, waarvan één uit het stadsbestuur.

Vraagstelling

Doel van het onderzoek was de lokalisatie van het zuidelijke deel van de 16de-eeuwse Spaanse omwalling, en inzicht te verwerven in de ontwikkeling van dit stadsdeel na de sloop van de omwalling in de 16de eeuw.

Resultaten van het onderzoek

Stadsgracht

Tijdens het uitgraven van de bouwput kwamen onder een homogeen ophogingspakket verschillende zuivere zandige licht gereduceerde lagen aan het licht. Plaatselijk waren de pakketten vermengd met homogene bruin-donkerbruine licht leemachtige zandige lagen. Deze lagen bevatten meer puinresten en enkele aardewerkvondsten. Tussen de zuivere zandige lagen bevonden zich tevens puinachtige en mortelachtige lenzen. Dit puin bestond uit zachte roze en gele bakstenen, gemengd met een kalkmortel met geelbeige-beigebruine kleur. Deze lagen strekten zich uit van aan de zuidkant van de bouwput tot aan de bakstenen stadsmuur en kunnen geïnterpreteerd worden als de dempingsfase van de stadsgracht. De baksteen- en mortel-lagen zijn vermoedelijk afkomstig van de gedeeltelijke sloop van de aangrenzende stadsmuur. De positie van de lagen wees erop dat de gracht vanaf het noorden (vanaf de stadsmuur) werd gedempt in zuidelijke richting.

Stadsmuur

Op een diepte van ongeveer twee meter onder het maaiveld werden de resten aangetroffen van een brede bakstenen muur die het terrein in oostwestelijke richting doorkruiste. Deze muur was opgetrokken in zachte roze en gele bakstenen en een beigebruine zandige kalkhoudende mortel. Plaatselijk was ook een lichtbeige tot lichtgrijze harde kalkmortel gebruikt. De muur was lokaal beschadigd door de bouw van enkele vermoedelijk 19de-eeuwse constructies.

De ooit zichtbare voorzijde van de muur (grachtkant) gaf een sterk beschadigde en onregelmatige indruk. Het oorspronkelijke natuurstenen parement was volledig verwijderd. Op basis van stratigrafische gegevens kon afgeleid worden dat het verwijderen van het parement gebeurde wanneer dit deel van de Spaanse omwalling in onbruik geraakte, na de bouw van de citadel in de 16de eeuw.

Aan de achterzijde was de bakstenen muurschil tot een diepte van ruim twee meter onder de bovenzijde van de muur afgebroken. Ook een van de beide aangetroffen haakse steunberen werd in het verleden verwijderd tot een diepte van ongeveer vier meter (maximale diepte 2,90 m TAW) onder het huidige maaiveld. Op een dieper niveau was de muurschil wel bewaard. Gezien dit deel echter niet bedreigd werd door de geplande werkzaamheden, werden de resten niet dieper onderzocht.

Gebouw

Tijdens het uitgraven van de bouwput werd ter hoogte van de te renoveren huidige vleugel een recente bakstenen ondergrondse uitbouw aangetroffen. Na het verwijderen van deze structuur bleken zich op een hoger niveau de resten te bevinden van een bakstenen vloer. In het archeologisch vlak op dit niveau werden gebouwresten aangetroffen die teruggingen tot de periode na de sloop van het zuidelijke gedeelte van de Spaanse omwalling, met name de laat 16de - 17de eeuw. Het ging hierbij om een groot niet-onderkelderd bakstenen gebouw, met meerdere vertrekken. In verschillende vertrekken werden resten van vloeren aangetroffen, uit bakstenen of eenvoudige rode tegels (twee formaten). Verschillende verbouwingen duiden op een langere gebruiksfase met veranderende gebouwindelingen en mogelijke functiewijzigingen. Ten laatste in de 19de eeuw raakte deze bebouwing in onbruik.

Robby Vervoort

Bron

Lombaerde P. (red), *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, Brussel-Antwerpen, 2009.

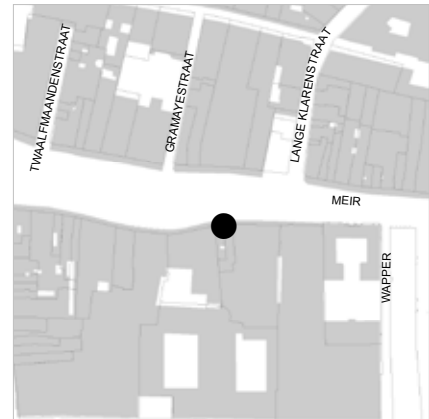
Gebouwresten bovenop de gesloopte omwalling

Zicht op de achterzijde (stadskant) van de gesloopte omwalling

MEIR 40

Sitenaam: Meir 40
Sitecode: A400
Locatie: Meir 40, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'04"N 4°24'26"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 3; Sectie C; perceel 1313e
Opdrachtgever: McDonald's Belgium Inc
Uitvoerder: All-Archeo bvba i.s.m. Robby Vervoort, Freelance Senior Archeoloog
Aard bedreiging: verbouwen van een bestaand handelspand tot restaurant; de bestaande kelder wordt volledig verdiept en verbouwd tot een functionele ruimte
Datum onderzoek: 9 juli en 12 augustus - 11 september 2015
Aard onderzoek: archeologische opgraving
Cultuurperiode: nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het pand gelegen aan Meir 40 is een 19de-eeuws diephuis met oudere kern, met drie traveeën en drie bouwlagen onder een zadeldak. De gevel van het pand werd beschermd als monument (28.02.1984) en beschreven in de inventaris van het bouwkundig erfgoed (DIBE 5537), waardoor de waardevolle gevelgedeelten behouden en gerestaureerd dienden te worden. Het projectgebied is gelegen binnen de derde stadsuitbreiding, gerealiseerd tussen 1295 en 1314. Op 16de-eeuwse kaarten is het gebied aantoonbaar bebouwd. De oudste schepenakte waarin het pand vermeld wordt, dateert uit 1605.

De gekende archeologische waarden in de omgeving omvatten voornamelijk resten van stadsomwalling (13de eeuw) en bebouwing. Aan de Meir en ten zuiden daarvan werden in het verleden bij archeologisch onderzoek ook resten aangetroffen uit de ijzertijd of de Romeinse periode.

Vraagstelling

De focus van het onderzoek was tweeledig. Enerzijds werd de bewonings- en gebruikshistoriek van het pand onderzocht, en anderzijds werd gekeken of er zich onder de bestaande kelders nog archeologische sporen uit een vroeg- of prestedelijke occupatiefase aanwezig waren.

Resultaten van het onderzoek

De aangetroffen sporen en structuren zijn op basis van het vondstenmateriaal te dateren in de nieuwe tijd, met name de 16de en 17de eeuw. Vermoedelijk zijn ook de niet-dateerbare sporen omstreeks deze periode te situeren. Verder werden ook enkele recentere verstoringen vastgesteld, die te plaatsen zijn in de nieuwste tijd.

Enkel in het uiterste zuiden van het onderzoeksgebied troffen we de resten aan van een vermoedelijk oude A-horizont, in de vorm van een heterogene gevlekte donkere grijsbruine tot bruinigrijze laag.

In totaal werden zes kuilen geregistreerd en werden 19 muur-/vloernummers ingeschreven. Enkele daarvan zijn specifiek te benoemen als een sokkel, een waterput en enkele bakstenen afvalputten. Een ronde afvalput (M1) leverde heel wat vondsten op, waaronder aardewerk, glas, metaal, textiel en bot. Onder de botfragmenten bevinden zich - in de dempingslaag - verschillende hoornpitten van runderen. De laag uit de gebruiksfase van de put kan in de tweede helft van de 16de tot het begin van de 17de eeuw geplaatst worden. Ondermeer het aangetroffen glas wijst op een zekere status van de consument wiens afval in de put is terechtgekomen. Als bijzondere vondsten zijn te vermelden: een zelfpotje dat nog een blauw residu bevat, een koperen ketel en een metalen lepel.

De unieke vondst van een dergelijk vondstenensemble doet de vraag stellen of we de vormers van dit ensemble kunnen achterhalen. De datering van het vondstenmateriaal is te situeren in de tweede helft van de 16de tot het begin van de 17de eeuw. De volledige voorwerpen uit de tweede helft van de 16de eeuw en de fragmentarische vondsten van voorwerpen uit de 17de eeuw doen vermoeden dat het ensemble gedeponneerd werd bij de overdracht van het pand aan een andere eigenaar, na een verhuis of een overlijden. Dit zou dan op basis van archiefdocumenten in het begin van de 17de eeuw te situeren zijn.

Vondstenmateriaal dat aangetroffen is op de sites Meir 77-79 en Bogaardeplein in Antwerpen toont een gelijkaardig vondstenensemble als in de vondstrijke afvalput. Het valt op dat het vondstenmateriaal van de afvalputten waarvan de oorspronkelijke vulling bewaard is, telkens erg rijk is. Op basis van het vondstenensemble wordt het gebruik van de gemetste putten doorgaans in de 16de eeuw geplaatst. De aanleg van dergelijke bakstenen constructies moet een belangrijke investering betekend hebben in het verleden, die niet voor iedereen weggelegd was.

Natasja Reyns, Robby Vervoort, Jordi Bruggeman

Bronnen

Bellens, T., De Reu, J., *Archeologisch onderzoek A273 Bogaardestraat (Jeugdherberg)*, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg 14, Antwerpen.

Hendriks, V., in voorbereiding: *Archeologische opgraving Antwerpen Meir (prov. Antwerpen)*, Rapport Monument Vandekerckhove Afdeling Archeologie, Ingelmunster.

Vervoort, R., Claessens, L. en Reyns, N., *Archeologische opgraving Antwerpen - Meir 40*, Rapporten All-Archeo bvba 282, Temse, 2016.

Leeggehaalde bakstenen afvalput M1

Bord in majolica uit afvalput M1

Metalen lepel uit afvalput M1

KEMPENSTRAAT (ZNA SCHIJNSLUIS)

Sitenaam:	ZNA-Kempenstraat
Sitecode:	A402
Locatie:	Kempenstraat, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'52"N 4°24'54"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 7; Sectie G; perceel 1309R2
Opdrachtgever:	Kairos nv
Uitvoerder:	All-Archeo bvba
Aard bedreiging:	ziekenhuis, aangevuld met twee torens en een kopgebouw (o.a. woonfunctie)
Datum onderzoek:	29 juni - 17 juli 2015
Aard onderzoek:	paleolandschappelijke boringen en archeologische opgraving
Cultuurperiode:	nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het onderzoeksgebied maakt deel uit van het poldergebied. Het poldergebied vormt een lage vlakte met een gemiddelde topografische ligging tussen 1 en 4 m TAW, gelegen ten noorden van de Wase Cuesta. Het poldergebied is zeer vlak; toch komen, weliswaar beperkte, niveauverschillen voor. Meer naar het zuiden is het reliëf meer uitgesproken.

Het projectgebied bevindt zich ter hoogte van een 19de-eeuwse uitbreiding van de Spaanse omwalling uit de 16de eeuw. Aan het begin van de 18de eeuw voldeed de Spaanse omwalling niet meer aan de nieuwe inzichten in versterkingen; ook de belegeringskunst was verder ontwikkeld. In 1811 werd gestart met het dubbelen van de oude omwalling in het noorden door een nieuwe aarden omwalling met de bastions Schelde, Schijn en Dam en de ravelijnen Noord en Dam. Er werd nog aan gewerkt in 1812 en 1813, maar ze waren nog niet voltooid wanneer het Franse bewind eindigde en de Fransen in 1814 Antwerpen verlieten.

De voorgracht en wal voor bastion Schijn liep doorheen het projectgebied. De noordelijke fronten werden vanaf 1816 geperfectioneerd met ondermeer sluiswerk, stenen beren en poternes. Tijdens de Hollandse periode die volgde op het Franse bewind, werden de werken verdergezet. Het door de Hollanders opgerichte Sas van de Schijn, ter hoogte van het onderzoeksgebied, werd in 1818 aangelegd. Deze waterleiding stelde de Schijn in verbinding met de hoofdgracht van de omwalling. Het kunstwerk voorzag in de waterbevoorrading van de vestinggrachten en diende als inundatiesluis. Ze regelde vanuit het Schijn het waterpeil in de voorgracht en de vestinggracht.

De Schijnsluis was een bomvrije doorloop of waterleiding van rivier de Schijn, door het Schijnbastion, de ervoor

liggende gracht, bedekte weg en glacijs. De sluis bestond uit drie delen. Ten eerste is er het "overwulfd kanaal van eene boog onder de wal", dit is de tunnel onder het aarden wallichaam van het bastion. Vervolgens komt er "eene passagie tusschen twee beertjes door de gracht", wat het open kanaal is met sluisdeuren door de gracht die voor de wal gelegen was. Verder van de stad gelegen was er nog "een dito uit drie boogen bestaande, onder de bedekte weg en glacijs", wat opnieuw een tunnel is, die onder het buitenste deel van de stadsverdediging liep (Nationaal Archief, Den Haag - NADH).

Bij dit onderzoek is er het unieke gegeven dat het bestek van de bouw van het monument bewaard is gebleven dat zich nu bevindt in het NADH. Het omvat enkel een tekstueel gedeelte. Grondplannen en doorsneden ontbreken. De gegevens in dit document werden bij de beschrijving van de resultaten van het archeologisch onderzoek gebruikt.

Door het Defensieconcept van 1859 werd Antwerpen het Nationaal Reduit van België met de Grote Omwalling, een fortengordel en een aantal inundaties ontworpen door Brialmont. Op dat moment verliest de Spaanse omwalling haar militair belang. Het onderzoeksterrein wordt in gebruik genomen als spoorwegemplacement.

Vraagstelling

Het registreren van archeologische sporen en vondsten teneinde de gebruiksgeschiedenis van dit stadsdeel te reconstrueren. Het uiteindelijke doel is kenniswinst met betrekking tot het Sas van de Schijn, een kunstwerk waarvan weinig voorbeelden zijn bewaard. Het tweede doel is het inschatten van de aanwezigheid en bewarings-toestand van paleobodems.

Resultaten van het onderzoek

De archeologische opgraving legde een deel van de wal, de voorgracht en de waterleiding onder de wal en door de voorgracht van de Schijnsluis bloot. De funderingen bestaan uit ingeheide houten palen. Daarop zijn houten balken aangebracht die de bovenliggende constructie ondersteunden. Op de houten balken zijn de planken van de vloer gelegd, waarop het eigenlijke metselwerk is opgetrokken. De sluis is grotendeels opgetrokken in baksteen. Verschillende onderdelen zijn uitgevoerd in natuursteen. Verder werd gebruik gemaakt van metalen verankeringen en bevestigingselementen. De sluisdeuren waren uitgevoerd in hout. Het ondertunnelde gedeelte was afgedekt door een aarden wal. Er bleken slechts resten van een grachtpakket bewaard. Naast de sluis werden ook de resten van de voorgracht vastgesteld.

De bewaring van het Sas van de Schijn is zeer goed. Door de ophoging van het terrein bij de inrichting van het spoorwegemplacement is de sluis quasi intact gebleven. Aan het metselwerk zijn plaatselijk een aantal beschadigingen vastgesteld. De tunnel is bovenaan beperkt afgetopt, waarbij ook een deel van de frontmuren boven de tunnelmonden zijn verdwenen. Ter hoogte van de sluisopeningen zijn er ernstige beschadigingen. Vermoedelijk zijn deze ontstaan bij de uitbraak van de sluisdeuren. Door deze beschadigingen is echter geen instabiliteit opgetreden ten aanzien van de constructie. De eigenlijke sluisdeuren zijn niet bewaard gebleven, evenmin de bovenliggende constructies.

De onderzochte sluis is een inundatiesluis. Dergelijke sluizen dienden om te worden geopend om water door te laten en zo grote stukken land onder water te zetten. In normale omstandigheden is een inundatiesluis gesloten. Wellicht stond de grote sluis aan de zuidwestzijde van de tunnel in normale toestand open en stroomde er steeds water door de waterleiding naar de oude stadsgracht (hoofdgracht), waarbij het overtollige water via een overstort werd afgevoerd naar de Schelde. Dit is dan vermoedelijk een continuïteit in de wijze van bevoeien van de oude stadsgracht, zoals dat voor de aanleg van de Schijnsluis

het geval moet geweest zijn. Wanneer de grote sluis openstond - wat in normale omstandigheden wellicht het geval was - zou er bij het openen van de sluizen ter hoogte van de waterleiding door de gracht, onvoldoende water in de voorgracht stromen om het waterpeil voldoende te verhogen, zeker niet wanneer men de inundatie van het moerasgebied voor ogen had. Wellicht werd, om dit te bereiken, de grote sluis aan de zuidwestzijde van de tunnel gesloten, waardoor het waterpeil in de waterleiding steeg en het water uit de waterleiding alleen zijn weg kon vinden naar de voorgracht.

Wat het paleolandschappelijk onderzoek betreft, kon onder de 19de-eeuwse ophogingen de aanwezigheid van alluviale klei (donkergrijs tot grijsgroen tot donkerkaki groen, met veenbrokjes aan de basis) vastgesteld worden. Het is niet duidelijk of dit Holoceen alluvium (polderklei) betreft. In de top van de fluviatiele afzettingen zijn rijke vegetatielagen (Ab-horizonten) aangetroffen die wijzen op een rustiger, laag-energetisch sedimentatiemilieu langs de Schelde.

Jordi Bruggeman, Natasja Reyns

Bronnen

Bruggeman, J., Claessens, L. en Reyns, N., Archeologisch onderzoek van het Sas van de Schijn uit 1818 in Antwerpen, *Vesting* 2015/4. Tijdschrift van het Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum, [3-9].

Bruggeman, J., Claessens, L. en Reyns, N., *Archeologische opgraving Antwerpen - ZNA-Kempstraat. Sas van de Schijn*, Rapporten All-Archeo bvba 275, Temse, 2016.

Schryvers, A. en Veeckman, J., *Waardstellend archeologisch onderzoek op het spoorwegemplacement*, Antwerpen, 2003.

Nationaal Archief, Den Haag.

Ministerie van Oorlog: *Contracten Vestingwerken*, nummer toegang 2.13.02, inventaris Antwerpen (7-3-1818, nr. 7).

Algemeen overzicht van het volledig vrijgelegde Sas van de Schijn

Funderingswerk sluis met onderaan ingeheide paal, daarboven balk (slijk hout) waarop de planken rusten

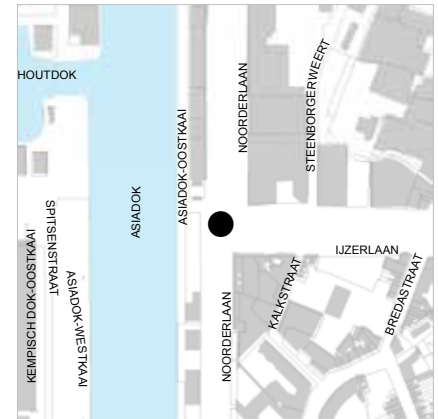
Vrijgelegde waterleiding door de gracht

Buitenaanzicht (zijkant) sluisopening in open kanaal (noordwestzijde)

IJZERLAAN - HISTORISCHE SLUIS AAN HET ASIADOK

Sitenaam: IJzerlaan - historische sluis aan het Asiadok
Sitecode: A403
Locatie: IJzerlaan Antwerpen
Coördinaten: 51°14'06,5"N 4°25'13,4"O
Kadastrale gegevens: G016719B
Opdrachtgever: Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel (BAM nv)
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: heraanleg zone IJzerlaan en realisatie nieuw IJzerlaankanaal
Datum onderzoek: december 2015 - juni 2016
Aard onderzoek: vervolgonderzoek
Cultuurperiode: nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Ten behoeve van de waterhuishouding van de stad en als voorbereiding op de werken voor de Oosterweelverbinding wordt het Lobroekdok via het nieuwe IJzerlaankanaal opnieuw in verbinding gebracht met het Asiadok.

Ter hoogte van de huidige IJzerlaan liep in de 19de eeuw de Kempische vaart, die met een sluis (1873-1935) uitgaaf op het Asiadok. Bij de bouw van het Albertkanaal in 1930 werd het traject van binnenscheepvaart verlegd en in 1935 werd de Kempische vaart gedempt en de sluis afgesloten van het Asiadok. De waterinfrastructuur bleef ondergronds behouden.

In het kader van de heraanleg van de IJzerlaan (2015-2018) en de realisatie van het nieuwe IJzerlaankanaal werd in opdracht van BAM nv tussen augustus en oktober 2014 archeologisch vooronderzoek uitgevoerd naar de ligging en bewaringstoestand van de historische Kempische vaart. Vanaf september 2015 worden de eigenlijke werken archeologisch opgevolgd door de dienst archeologie van stad Antwerpen. Een eerste deel van deze opvolging concentreerde zich vooral ter hoogte van de sluis aan het Asiadok.

Waar de historische kadewanden van de Kempische vaart niet gebruikt kunnen worden in het nieuw aan te leggen kanaal, wordt de historische sluisstructuur wel opnieuw gebruikt. Hiertoe wordt de bestaande structuur waar nodig hersteld, maar ook deels aangepast en bovenaan en intern (nissen voor de sluisdeuren en omloopriolen) afgekleed met betonnen platen. Op deze manier wordt de historische structuur, hoewel grotendeels behouden, toch onttrokken aan het zicht.

In functie van de verkeersdoorstroming ter hoogte van het kruispunt IJzerlaan-Noorderlaan, werden de werken aan de sluis in verschillende fasen uitgevoerd. De archeologische

registratie diende enerzijds ingeschakeld te worden in de fasering van de aannemer en anderzijds uitgevoerd binnen omstandigheden waarbij er voortdurend water beheerst of verlaagd moest worden.

Vraagstelling

De vraagstelling bestaat uit het in kaart brengen van de opbouw en bewaringstoestand van de waterinfrastructuur van de Kempische vaart en de sluis aan het Asiadok. Hierbij worden typeonderdelen van het kanaal, de bruggen en de sluis archeologisch geregistreerd en vergeleken met de beschikbare historische opmetingsplannen.

Resultaten van het onderzoek

De sluisstructuur bleek algemeen goed bewaard tot op het niveau van de plaveien van de draaibrug.

Ten zuiden van de sluis werden muurresten geregistreerd van het voormalige sluiswachtershuis, dat nog geïdentificeerd kon worden op historische foto's.

De volledige sluis was ruim 67 m lang, met een interne vaarbreedte van 7 m. Aan de westelijke zijde (Asiadok) was er een dubbele set sluisdeuren, aan de oostelijke zijde één enkele set. De houten deuren zelf waren niet bewaard. Het systeem met dubbele deuren diende om de druk van het dok te weerstaan wanneer het waterpeil van de Kempische vaart (diepte ca. 2.20 m) - dat normaal lager was dan dit van het dok - hoger lag dan het Asiadok. Hierbij vormde de tegendeur een barrière tegen de waterdruk. Historische plannen van de sluisdeuren tonen ook de aanwezigheid van een houten luik in de deuren. Dit luik kon opgetrokken worden om zo het waterniveau bij te regelen indien de omloopriolen hiervoor onvoldoende waren.

In het noordwestelijke gedeelte van de sluis werd een nis, de aangrenzende omloopriool en een muursegment (breedte 3,50 m) opgekuist voor registratie. Onder de betonnen vlotplaten waarmee de zijden van de sluis afgedekt waren, kon de sluiswand ter hoogte van de nis geregistreerd worden over een maximale hoogte van 3,70 m.

Het onderzochte muurdeel bevond zich ter hoogte van de laterale trappen bovenaan de sluis. Deze trappartijen werden deels verwijderd om de betonnen vlotplaten te plaatsen. Ondanks het aanwezige water kon vastgesteld worden hoe de vloer van de sluis uit baksteenmetselwerk in doorsnede een licht gebogen vorm had, zoals op de bouwplannen. De bovenste zone van de zijwanden, die oorspronkelijk boven het waterpeil zichtbaar was, was afgekleed met natuursteen, terwijl de onderste 203 cm - onder het waterniveau - uitgewerkt was in baksteenmetselwerk (afwisselend kopse en strekse lagen; formaat: 18 x 8,5 x 4 cm). De steenlagen uit natuursteen waren allen even hoog (21 cm), terwijl de blokken zelf afwisselende breedtes hadden (49 cm; 100 cm). Deze stenen waren rondom telkens afgewerkt met insnijdingen in reliëf (ciselering), terwijl men de binnenzijde een ruwe oppervlaktestructuur had gegeven (gebouchardeerd).

In de terugspringende nissen waren de metalen hengels waarin de sluisdeuren hingen nog bewaard. De wigvormige verhogingen in de vloer (elk maximaal 3,70 m breed) toonden duidelijk aan waar de sluisdeuren zich in gesloten toestand bevonden. In functie van de nieuwe aanleg werden de nissen voor de draaideuren ingevuld met betonnen voorzetwanden en de omloopriolen afgedicht.

In een volgende fase werden de restanten van de historische draaibrug aan de sluis in kaart gebracht. De basis van het brugdek uit grote natuurstenen plaveien (breedte: 64 cm; lengte: 98 cm) bleek nog in goede staat bewaard te zijn over een afstand van 17,30 m. Van de oorspronkelijke breedte van de brug van 7,60 m (op plan) was nog ruim 5 m bewaard. De draaicirkel van de in oorsprong houten brug die bewoog over het geplaveide dek was zichtbaar met heel wat bevestigingspunten voor een

mogelijk metalen railsysteem. Een gedeelte van de cirkel was vooraf uitgehouwen in de plaveien; een aansluitend deel toonde radiale slijtagesporen van mogelijk metalen wielen. In het centrale natuurstenen massief, dat nog deels bewaard was, bevond zich de spil van de brug. Onder het geplaveide dek waren twee spaarbogen uit baksteenmetselwerk zichtbaar. Het technisch functioneren van het systeem dient verder bestudeerd te worden in vergelijking met de twee andere draaibruggen over de Kempische vaart, ter hoogte van de Bredastraat en voorbij de bocht naar de Slachthuislaan.

Na de archeologische registratie en nadat het geheel topografisch opgemeten was, werd het massief met de plaveien uitgebroken in functie van de nieuwe aanleg.

Aan de overzijde van het kruispunt werd een registratie uitgevoerd van de oostelijke helft van de sluis. In deze zone kwam enkel het bovenste gedeelte van de zijmuren (maximale breedte: 2,80 m) in beeld over een hoogte van 1,55 m. Uitgezonderd een centrale doorbraak, waren deze muren uit baksteenmetselwerk en met een natuurstenen bekleding ook goed bewaard. De buitenzijde van de muren was uitgewerkt met een vertrapping. Aan het noordoostelijke uiteinde kwam ook het bovenvlak van het overloopkanaal aan het licht waarmee het water van de Kempische vaart overliep in de siphonering van een Schijnarm, die hier onder de sluis geleid werd. Een inspectie van de noordoostelijke omloopriool bleek hier niet mogelijk door het water van de moderne actieve riolering, die van noord naar zuid door de sluisstructuur liep.

In juni 2016 werd de archeologische begeleiding van de werken ter hoogte van de sluis afgerond.

Femke Martens

Bronnen

Arends, G.J. 1994, *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940* (Bouwtechniek in Nederland, 5), Delft.

Indekeu, B. 2004, Een halve eeuw ten dienste van de Belgische waterwegen en dijken: Ulrich Kümmer (1792-1862), ingenieur van bruggen en wegen, *Monumenten en Landschappen*, 23.3, 4-30.

Martens, F. 2016, *IJzerlaan, Archeologische sonderingen. A371. De historische sluis aan het Asiadok en de Kempische vaart, A312*, Eindrapport, Antwerpen.

Een van de spaarbogen in baksteenmetselwerk onder het geplaveide brugdek

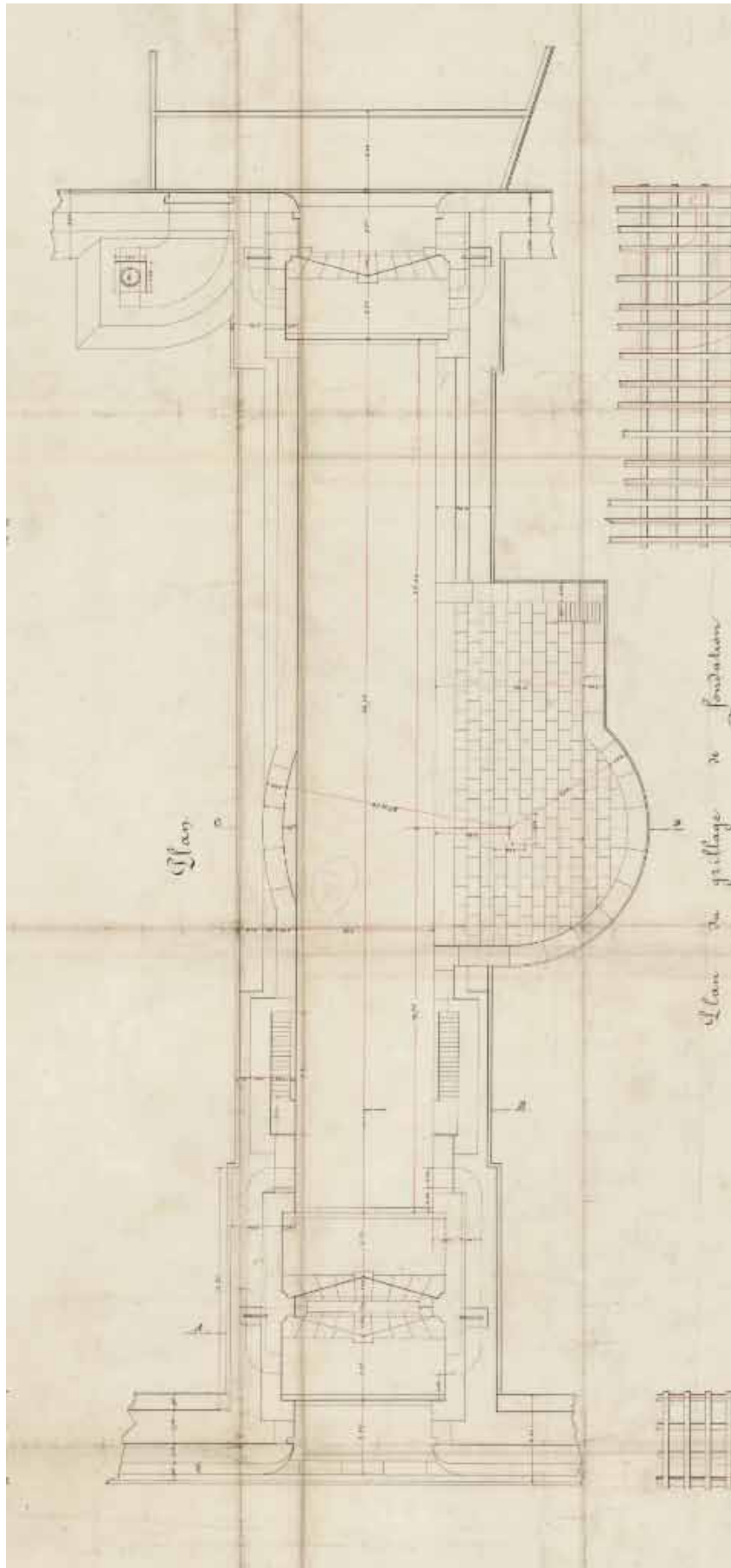

Noordwestelijke sluiswand, bovenaan afgekleed met natuursteen, onderaan uitgewerkt in baksteenmetselwerk

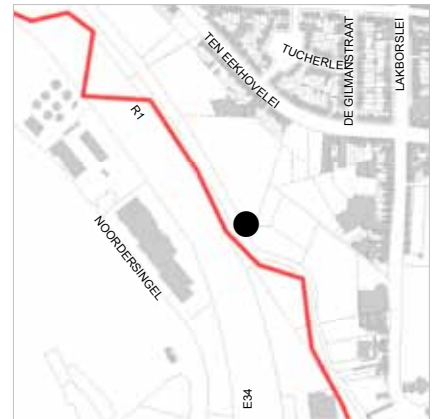
Basis van het brugdek met natuurstenen plaveien en uitgehouwen draaicirkel van de oorspronkelijke brug

Uitsnede uit het historisch opmetingsplan uit 1870 van de sluis aan de Asiadok (© Stadsarchief Antwerpen)

PAPENHOF TE DEURNE - TEN EEKHOF

Sitenaam:	Papenhof
Sitecode:	A414 (vooronderzoek: A404)
Locatie:	Ten Eekhof - Deurne
Coördinaten:	51°13'23,6"N 4°27'03,6"E
Kadastrale gegevens:	Afdeling Antwerpen 29 AFD/Deurne 3 AFD; Sectie A; perceel 607N
Opdrachtgever:	Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel (BAM nv)
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	verleggen van het Groot Schijn
Datum onderzoek:	11 augustus tot 11 september 2015 en 5 oktober tot 13 november 2015
Aard onderzoek:	opgraving naar aanleiding van de resultaten van een prospectie met ingreep in de bodem
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het *Papenhof* is een voormalig landgoed gelegen op de rand van de vallei van het Groot Schijn, nabij de historische dorpskern van Deurne. Op basis van historische kaarten en bronnen kan de geschiedenis van het landgoed *Ten Eekhof* getraceerd worden tot in de 13de eeuw. Aanvankelijk is de abdij van Enname de eigenaar van het goed. Later komt dit in het bezit van de familie *van Dorne*, die het in 1345 reeds verkoopt aan de Sint-Michielsabdij. Het blijft in eigendom van deze Norbertijnenorde tot de Franse Revolutie. Aan deze monniken, die ook *papen* genoemd werden, dankt het goed haar uiteindelijke naam Papenhof.

Het door een gracht omgeven landgoed wordt in de loop der eeuwen meermaals verbouwd. Zo is bekend dat op het einde van de 16de eeuw een deel van de gebouwen ontmanteld wordt om bij te dragen aan de stadsversterking, de zogenaamde Spaanse omwalling. Na de onteigening tijdens het Franse Bewind raakt het complex in verval. Later wordt het opgedeeld in woonvertrekken voor arbeiders. Bij de bouw van een saillant van de Brialmontomwalling in de tweede helft van de 19de eeuw, wordt aan de noordwestzijde een deel van de gebouwen gesloopt. De overgebleven gebouwen blijven in gebruik als arbeiderswoningen. Tijdens de tweede wereldoorlog raken deze gebouwen zwaar beschadigd en na de oorlog worden de laatste resten afgebroken.

Ook van het oorspronkelijke landschap in en rondom de site is nog maar weinig te zien. Dit landschap veranderde immers ingrijpend door de aanleg van de Brialmontomwalling in de tweede helft van de 19de eeuw, door de aanleg van de ring rond Antwerpen en het gebruik van de beekvallei als stort in de 20ste eeuw.

De archeologische site bleef niet gespaard door deze ingrepen. Zo wordt ze aan de noordzijde van de opgravingsleuf doorsneden door een grote hoofdriool.

Verder verstoort de gracht van een saillant van de Brialmontomwalling de westzijde van de site en is, door het verleggen van het Groot Schijn bij de aanleg van deze omwalling, een deel van de zuidelijke zijde van de site verdwenen.

Vraagstelling

Tijdens de prospectie met ingreep in de bodem werden structuren van het voormalige Papenhof vastgesteld. Het doel van het onderzoek is om de wetenschappelijke informatie van de vindplaats buiten de bodem te bewaren middels een opgravingsrapport en primaire opgravingsdocumentatie.

Uiteindelijk is door planaanpassing het opengelegde deel van het hoofdgebouw in situ behouden.

Resultaten van het onderzoek

Tijdens het veldwerk werden verschillende gebouwrresten aangetroffen die tot het voormalige Papenhof behoren. Omdat de opgravingsgegevens nog niet verwerkt zijn, is het momenteel alleen mogelijk voorlopige resultaten te geven. Dit gebeurt hoofdzakelijk op basis van de aangetroffen gebouwrresten.

Aangezien de vondsten van de opgraving nog niet nader onderzocht zijn, worden ze hier grotendeels buiten beschouwing gelaten. In dit verband kan enkel gemeld worden dat vondsten zijn aangetroffen die direct in verband staan met het Papenhof. Deze dateren uit de middeleeuwen, de nieuwe tijd en de nieuwste tijd.

Daarnaast zijn enkele aardewerkvondsten uit de ijzertijd en enkele silexvondsten uit de steentijd aangetroffen, die uiteraard los staan van de historische site.

De omvangrijkste structuur die werd aangetroffen, ligt in het zuidelijke deel van de sleuf en betreft een deel van het voormalige hoofdgebouw van het Papenhof. Het opgegraven gebouwdeel is waarschijnlijk de zuidelijke vleugel ervan. Het is ingedeeld in een relatief groot vertrek met twee verlaagde kamers aan de zuidoostzijde en een vierde vertrek aan de noordzijde. Alleen de verlaagde kamers liggen volledig binnen de sleuf. Het geheel heeft dikke buitenmuren die grotendeels zijn opgetrokken uit bakstenen. De hoeken zijn opgetrokken in kalkzandsteen als een hoekketting. Het bakstenen parement is onderbroken door de witstenen plint van het gebouw. Dergelijke opbouw is typisch voor de lokale traditionele bouwtrant. In de nabije omgeving bijvoorbeeld heeft kasteeltjes de Drie Torekens, Bisschoppenhof en Sint-Fredegandus een gelijkaardige opbouw.

Dit hoofdgebouw heeft een diepe en brede bakstenen fundering die aan de zuidoostzijde massief is en bij beide andere gedocumenteerde buitenmuren veel spaarbogen bevat. Spaarbogen wijzen niet op een toegang of kelder-verdieping, maar dienden louter om bakstenen uit te sparen. Tijdens het onderzoek bleek aan de zuidoostzijde van het gebouw tot op een diep niveau zeer humusrijke, venige beekgrond aanwezig van een oude beekmeander. Naar het noordwesten toe wordt deze venige laag snel dunner en liggen tertiaire lagen dichter tegen het oppervlak. De minder stabiele ondergrond verklaart waarschijnlijk waarom de fundering aan de zuidoostzijde geen spaarbogen bevat.

Tegen de zuidhoek van het gebouw ligt een ondiep gefundeerd, rechthoekig bijgebouwtje met dunne muren die voornamelijk uit gerecupereerd materiaal zijn opgetrokken. Aan de tegenoverliggende hoek ligt eveneens een muur die duidelijk van minder goede kwaliteit is dan het eigenlijke hoofdgebouw. Deze aanbouwen dateren waarschijnlijk uit de 19de of zelfs vroege 20ste eeuw, toen het complex was ingedeeld in arbeiderswoningen.

Dat het hoofdgebouw zeer lang in gebruik is geweest, valt ook af te leiden uit de talrijke verbouwingen en verschillende vloerniveaus die erin zijn aangetroffen. Zo bleek dat de verlaagde kamers aan de zuidoostzijde eigenlijk gecreëerd zijn doordat de vloer van de aangrenzende grote kamer verhoogd werd. Daarbij is een oude bakstenen vloer in visgraatmotief niet uitgebroken, maar met een dikke puinlaag bedekt waarboven een tegelvloer is aangebracht. In de noordwestelijke kamer, waarvan slechts een klein deel is opgegraven, zijn zelfs drie vloerniveaus aangetroffen. Ook hier bestond het bovenste niveau uit tegels met daaronder twee baksteenvloeren.

Verder zijn tijdens het veldonderzoek losstaande structuren aangetroffen ten westen van het hoofdgebouw. In de noordwestelijke hoek van de opgravingsleuf liggen enkele ondiep gefundeerde muurresten en een klein deel van een diep gefundeerde structuur. Al deze restanten worden aan de westzijde doorsneden door de later aangelegde Brialmontomwalling en/of aan de noordzijde door de riool. De diepe fundering bestaat uit twee gedeeltelijk bewaarde spaarbogen die in een rechte hoek op elkaar aansluiten. Tegen de westzijde van deze hoek is een met natuurstenen afgewerkte steunbeer aangebracht; mogelijk gebeurde dit in een later stadium om stabiliteitsproblemen te verhelpen. Aan de zuid- en westzijde is een minder diep gefundeerde bakstenen structuur aanwezig, waarvan de functie onduidelijk is.

Mogelijk behoren de diepe funderingen tot de aanzet van een brug over de omgrachting. Op korte afstand ten westen en parallel met een zijde van de fundering is immers de grachtmuur aangetroffen. De functie van deze muur wordt afgeleid uit het feit dat de westzijde van de muur, tot onder het funderingsniveau van de andere muren, volledig is afgewerkt met een natuurstenen parement; dergelijke afwerking is logisch voor de grachtzijde van de muur. De oostzijde daarentegen bestaat uit slordig baksteen-metselwerk, wat erop wijst dat deze zijde niet zichtbaar was.

Tenslotte liggen tegen de huidige loop van het Groot Schijn resten van een relatief groot gebouw. De volledige omvang is echter niet te achterhalen doordat het aan de westzijde doorsneden wordt door de gracht van de Brialmontomwalling. Er zijn twee buitenmuren en een binnenmuur geregistreerd. In verhouding met de omvang van het gebouw is de fundering ervan ondiep. Daarenboven is deze fundering weinig robuust en opgebouwd uit gerecupereerd materiaal waaronder vrij veel gerecycleerde natuursteenblokken. Het is aannemelijk dat dit de fundering van een houten gebouw betreft. Enkele diepere en stevigere delen van de fundering duiden mogelijk de plaats van de dragende onderdelen aan. Gezien het gebruik van gerecycleerd materiaal en de weinig monumentale opbouw, dateert deze structuur waarschijnlijk uit de late 18de of de 19de eeuw, toen het hof niet meer in het bezit was van de Sint-Michielsabdij.

Jef Vansweevelt

Het opgegraven deel van het hoofdgebouw

Diepe funderingen met spaarbogen die mogelijk behoren tot de aanzet van een brug over de omgrachting

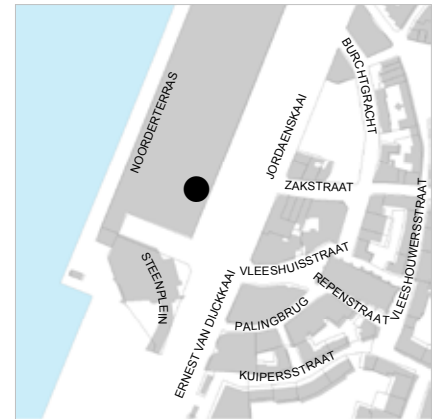
Luchtfoto van het opgegraven deel van het hoofdgebouw

Ondiepe fundering met gerecycleerd materiaal, waarschijnlijk van een houtconstructie

JORDAENSKAAI (AFDAK 22)

Sitenaam: Jordaenskaai (Afdak 22)
Sitecode: A415
Locatie: Jordaenskaai, onder Afdak 22
Coördinaten: 51°13'25"N 4°23'53"O
Kadastrale gegevens: Afdeling Antwerpen 1AFD; Sectie A; perceel 1636B/2
Opdrachtgever: Stad Antwerpen
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: verzakkingen van het wegdek op het kadeplateau
Datum onderzoek: 7 - 15 oktober 2015
Aard onderzoek: archeologische vondstmelding n.a.v. wegverzakkingen
Cultuurperiode: nieuwe en/of nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Afdak 22 bevindt zich in de als archeologische zone beschermde burchtzone, een om cultuurhistorische en wetenschappelijke redenen uitzonderlijk rijk gebied. De burchtzone, omsloten door de Schelde en de burchtgracht, kenmerkt zich door een complex en rijk bodemarchief waarin de voor- en ontstaansgeschiedenis van de middeleeuwse handelsstad schuilt, met sporen en vondsten uit de prehistorie, de Gallo-Romeinse tijd, de middeleeuwen en de nieuwe en nieuwste tijd. Het westelijk deel van de burchtzone kende een grootschalige kaalslag en afbraak op het einde van de 19de eeuw, toen men de rechteroever recht trok ten behoeve van de havenactiviteiten. In die periode kreeg het huidige kadeplateau vorm met de kenmerkende afdaken

In de omgeving van het onderzoeksterrein vonden in de periode 1952-1961 grootschalige opgravingen uit o.l.v. A.L.J. Van de Walle (sites A001 Steen, A002 Besaenhuis en A003 Sint-Walburgis), met belangrijke resultaten (VAN DE WALLE 1960, 1961 en 2002; BELLENS et al. 2012). In 1978 volgde de toenmalige stedelijke dienst archeologie de bouw van de waterkeringsmuur op, waarbij tal van archeologische sporen en vondsten werden geregistreerd (site A016). De Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis (AVBG; WARMENBOL 1989) voerde in 1988 onderzoek uit naar de buitengrachtboord van de historische burchtgracht (site A083). In 2008-2009 voerde de stedelijke dienst archeologie grootschalig archeologisch onderzoek uit op het terrein van drie nieuwbouwprojecten langs de Jordaenskaai en de Zakstraat (IBID.). In 2013 voerde de stedelijke dienst archeologie onderzoek uit bij de heraanleg van de Vleeshuisstraat en Burchtgracht (site A326).

Vraagstelling

Het achterhalen van de oorzaken van de wegverzakkingen en het eventueel in kaart brengen van het bodemarchief, voor zover dit toegankelijk en noodzakelijk is bij het herstellen van het wegdek op het kadeplateau.

Resultaten van het onderzoek

Op dinsdag 6 oktober 2015 bracht het stedelijk bedrijf Stadsbeheer van de Stad Antwerpen de stedelijke dienst archeologie op de hoogte van wegverzakkingen onder Afdak 22 langs de Jordaenskaai in Antwerpen, met de vraag of er archeologische informatie was over de eventuele oorzaak van de verzakkingen. De dienst archeologie bracht het Agentschap Onroerend Erfgoed op de hoogte. Na een plaatsbezoek verleende het Agentschap een machtiging tot het uitvoeren van archeologisch onderzoek aan de stedelijke dienst archeologie (nummer 2015/469).

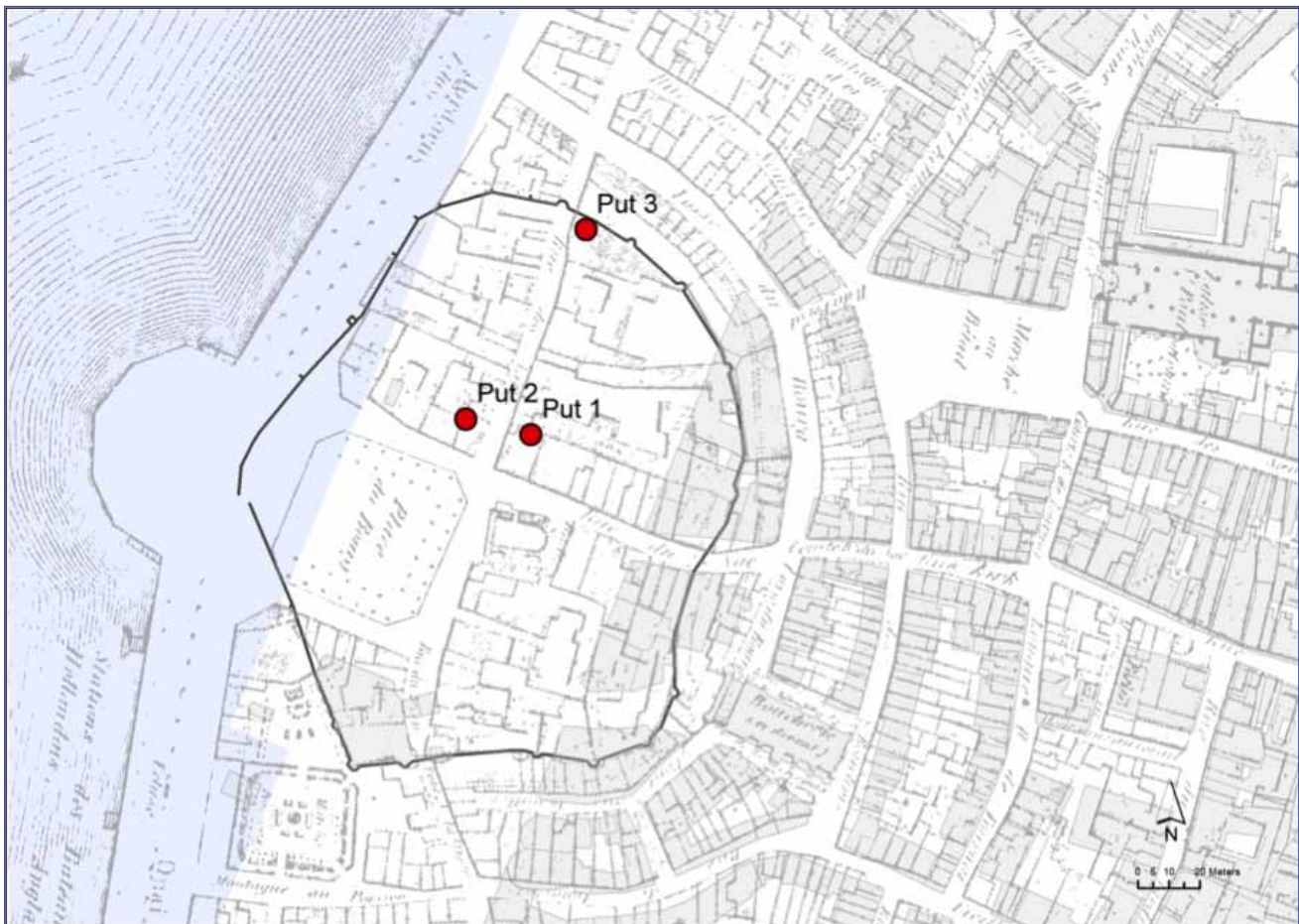
De daaropvolgende dag kon vastgesteld worden dat er op drie locaties op het kadeplateau onder Afdak 22 reeds opbraak- en graafwerken waren uitgevoerd: twee ervan omwille van verzakkingen, de derde voor het lokaliseren van de bestaande riolering, aangezien die in slechte staat verkeerde en bijgevolg aan de basis van de verzakkingen kan liggen. In de eerste twee putten werden keldermuren, baksteenvloeren en een ronde waterput onmiddellijk onder de bestaande kasseibestrating geregistreerd. Op basis van de aangewende bouwmaterialen en -technieken en de stratigrafische positie worden de aangetroffen structuren gedateerd in de nieuwe en/of nieuwste tijd. De structuren maken dan ook deel uit van de historische bebouwing die eind 19de eeuw werd gesloopt ten behoeve van het recht-trekken van de Scheldeklaaien. Er werden geen noemens-

waardige archaeologica aangetroffen. De derde put bevond zich in de bouwsleuf van de bestaande riolering en leverde geen relevante archeologische informatie op. In de nabije toekomst zal het bestaande rioleringsstelsel onder Afdak 22 vernieuwd worden om verdere verzakkingen en mogelijke degradatie van het bodemarchief tegen te gaan.

Bron

BELLENS T., *Archeologische vondstmelding A415 Afdak 22 Jordaenskaai Antwerpen, s.l., 2015* (onuitgegeven nota).

Tim Bellens

Situering van de putten op huidig stadsplan en Lossonkaart (1846); de zwarte lijn geeft het tracé van de burchtmuur weer, gebaseerd op laat-19de-eeuwse kaarten

Overzicht put 1, zicht naar het westen

Profiel westelijke wand put 1: bouwpuin van historische bebouwing bovenop een bakstenen keldervloer

DEURNE RIVIERENHOF - KASTEELKELDER

Sitenaam:	Deurne Rivierenhof (kasteelkelder)
Sitecode:	A434
Locatie:	Rivierenhof kelder restaurant
Coördinaten:	51°13'03,9"N 4°28'07,1"O
Kadastrale gegevens:	Antwerpen 31 , Deurne 5, Sectie B; perceel 54f
Opdrachtgever:	Provincie Antwerpen
Uitvoerder:	GATE i.s.m. Monument Vandekerckhove nv
Aard bedreiging:	verdiepen keldervloer
Datum onderzoek:	30 november - 07 december 2015
Aard onderzoek:	opgraving
Cultuurperiode:	postmiddeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Provinciaal Archeologisch Depot

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het te onderzoeken gebied bevindt zich in de kelders van het kasteel Rivierenhof, dat zich situeert in het provinciaal groendomein Rivierenhof. Aanleiding voor het onderzoek is het verlagen van de keldervloer van het kasteel. Deze kelder is momenteel in gebruik door het restaurant dat erin is gevestigd.

Volgens de bodemkaart is het kasteel gelegen binnen een grote karteringseenheid met de code OT, wat 'vergraven terrein' betekent. Er is dus geen bodemkundige informatie beschikbaar voor de exacte locatie van het gebouw. Rondom het domein Rivierenhof zijn er gronden die wel bodemkundig gekarteerd zijn. Belangrijk is vooral de complete kartering ten oosten van het domein. Hieruit kan afgeleid worden dat het gebouw vermoedelijk op zandige tot lemig zandige droge tot matig droge plaggenbodems was gelegen. Ten zuiden van het gebouw zullen de bodems veranderen in matig natte en daarna in natte lemige zandgronden met weinig duidelijke humus- en/of ijzer B horizont, met andere woorden in zwak ontwikkelde of verstoorde podzolgronden. Verder naar het zuiden bevindt zich het met veen bedekte alluvium van het Grote Schijn, een zijtak van de Schelde.

De vroegste aanwijzing van bewoning op de gronden waar vandaag het kasteel Rivierenhof gelegen is, lijkt te dateren uit de late middeleeuwen. In 1429 wordt een pachthoeve van 3 bunders (ongeveer 4 hectare) vermeld op deze locatie (Thiers 2011, 3). De benaming 'Ter Rivieren' duikt voor het eerst op in 1514 in een akte. Een rijke Antwerpse koopman verwierf het landgoed en bouwde het om tot luthof. Bij de daaropvolgende verkoop in 1543 wordt het hof van Rivieren omschreven als een stenen gebouw met een kruidentuin en boomgaard binnen grachten. Het neerhof, een tweede boomgaard, het poorthuis en andere bijgebouwen bevonden zich buiten de grachten. Dit alles wijst erop dat het landgoed was uitgegroeid tot een hof van plaisantie met bijhorend hoevegebouw.

Van deze eerste bewoningsfase zijn geen zichtbare restanten overgebleven (Thiers 2011, 3). Het buitenverblijf werd in de volgende decennia enkele malen gekocht en weer verkocht. Het bleef in handen van dezelfde bevolgingsklasse van rijke Antwerpenaren.

Eind 16de eeuw werd het gebouw geteisterd door een brand. In 1618 werd het Hof ter Rivieren samen met het aanpalende Sterckshof gekocht door de Antwerpse professen, een elite van de Nederlandse Jezuïetenorde. Het domein werd uitgebreid tot 7 bunders en het gehavende gebouw werd tot klooster omgevormd. Aangezien de professen geen landbouwuitbating mochten bezitten, werd de hoeve opgegeven. Er waren geen opbrengstgronden, enkel een moestuin en een klein bos. In de annalen van de Jezuïeten is er kort na de aankoop sprake van aanpassingswerken aan het gebouw om het geschikt te maken aan de nieuwe bewoners, maar ook om schade uit de oorlogsjaren te herstellen. Volgens de annalen stonden toen enkel de buitenmuren en de ommuring nog recht. Een dubbele brug, rustend op pijlers, vormde toen de toegang tot het buitenhuis (Thiers 2011, 5).

Tot 1660 vormde het buitenhuis een omgracht gebouwencomplex in traditionele bak- en zandsteenstijl met drie woonvleugels, een traptoren en een groot poortgebouw. In 1660 werd een tweede verbouwingsfase aangevat door de professen. De constructie met drie vleugels werd samengevoegd tot een gebouw onder één dak (Thiers 2011, 10).

Nadat de Jezuïetenorde in 1773 werd opgeheven, werden het Rivierenhof en het Sterckshof in 1776 opgekocht door Jean-Baptiste Cogels, een rijke bankier. Deze twee domeinen zullen vanaf nu samen het domein Rivierenhof vormen. Het Sterckshof werd omgevormd tot pachterswoning. Het buitenhuis Rivierenhof werd omgebouwd tot zomerverblijf volgens neoclassicistische mode en alle bijgebouwen werden afgebroken. Het grote kasteeldomein

werd onder handen genomen door een tuinarchitect. Onder het bewind van de familie Cogels werden nog verschillende aanpassingen aan het domein uitgevoerd. De bouw van bijgebouwen naast het kasteel leidde tot de demping van enkele omliggende grachten. Zo werd in 1809 de binnengracht (tegen de noordelijke muur van het kasteel) gedempt. Het huidige terras aan de achterzijde van het restaurant, met bijhorende onderkeldering, was tot dat moment een gracht (Thiers 2011, 16, 24, 29).

In 1921, na het overlijden van de eigenaarsfamilie Cogels, verkeerden de erfgenamen in ruzie. Daarop werd het domein opgekocht door de provincie Antwerpen.

Vraagstelling

Voornaamste doelstelling was te controleren of de bij een eerder onderzoek (2012) in de onmiddellijke nabijheid vastgestelde walgracht van het kasteel doorliep in de kelders van het kasteel. Deze gracht dateert van voor de heraanleg van het park eind 18de-begin 19de eeuw en zou in oorsprong vermoedelijk in de loop van de 15de-16de eeuw zijn gegraven.

Daarnaast was het ook noodzakelijk om eventuele bewoningssporen en -structuren te registreren die bij de gracht en het kasteel horen of bewijs leveren van oudere occupatie binnen het gebied.

Resultaten van het onderzoek

Bij de opgraving binnen de kelder werden drie fases herkend. Twee kuilen uit de eerste fase dateren mogelijk uit de middeleeuwen maar hiervoor werden slechts heel weinig aanwijzingen gevonden. Een interpretatie van de kuilen is moeilijk te geven.

Fase II wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van de noordelijke binnengracht. Deze werd vermoedelijk in de eerste helft van de 16de eeuw aangelegd toen er zich op de locatie een 'steenen huys' bevond. Behalve historische bronnen beschikken we niet over gegevens die deze datering bevestigen. Mogelijk werd bij herstellings- en verfraaiingswerken in de 17de eeuw ook de gracht onder handen genomen en kwam de oever een anderhalve meter meer naar het noorden te liggen. Dit wordt gesuggereerd door een van de aangetroffen afvoerkanaaltjes (zie verder). In 1809 werd volgens de bronnen de noordelijke binnengracht gedempt door Jean-Baptiste Cogels die het kasteel volledig liet renoveren. Het zeer beperkte vondstenmateriaal, waaronder industrieel wit aardewerk, kan dit inderdaad bevestigen.

De afvoerkanaaltjes die werden aangetroffen zijn moeilijk te dateren door gebrek aan archeologisch vondstenmateriaal maar zij werden vermoedelijk aangelegd (en vervangen) tussen de eerste helft van de 16de eeuw en het einde van de 18de eeuw.

Doorsnede op één van de vermoedelijk middeleeuwse kuilen (FASE I)

Dempingslagen van de gracht in vlak 2 op 3,40 m TAW

In de noordwestelijke kelderhoek, gedeeltelijk onder de westelijke keldermuur, werd een funderingsblok aangetroffen. Ook dit element is moeilijk te dateren door een gebrek aan vondstenmateriaal. Toch is het waarschijnlijk dat de eerste gracht zich onder de fundering bevindt en deze laatste dus jonger is. Mogelijk moet deze bakstenen fundering gedateerd worden op het eind van de 17de eeuw. Het is ook mogelijk, maar minder waarschijnlijk, dat deze fundering dateert van de jongste grote renovatie van het kasteel onder Cogels.

Afvoergoten S15 en S31 (FASE II)

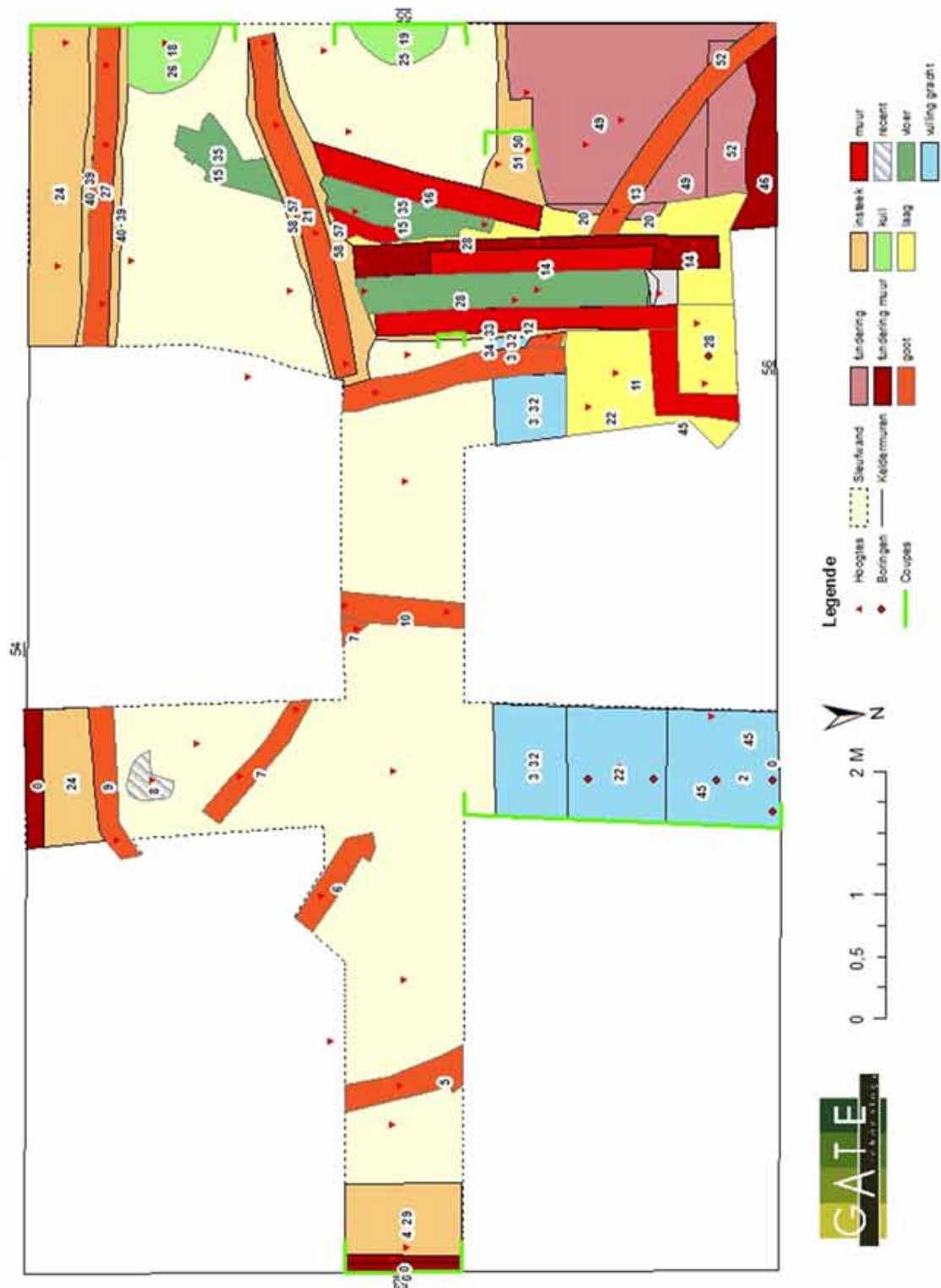
Fase III is te situeren in de jaren 1920. In die periode werd een groot deel van de kelders aangelegd. In die kelders kampte men voortdurend met vochtproblemen en daarom werden al in 1928 voor de eerste keer aanpassingswerken uitgevoerd. Het netwerk van afvoergootjes dat werd aangetroffen, dateert meer dan waarschijnlijk uit die periode.

Hoewel voor het huidige onderzoek slechts een klein volume werd opgegraven, kwamen toch elementen naar voor die verduidelijkend kunnen zijn voor het begrip van het domein. Ook in de toekomst zal het nuttig zijn geplande werken te laten voorafgaan door een archeologisch onderzoek, vooral om meer klaarheid te scheppen over de vroegere fasen van het domein, waar tot op heden eerder weinig over gekend is.

Pieter Laloo, Sarah Linten, Jari Mikkelsen, Karen Verschueren

Bron

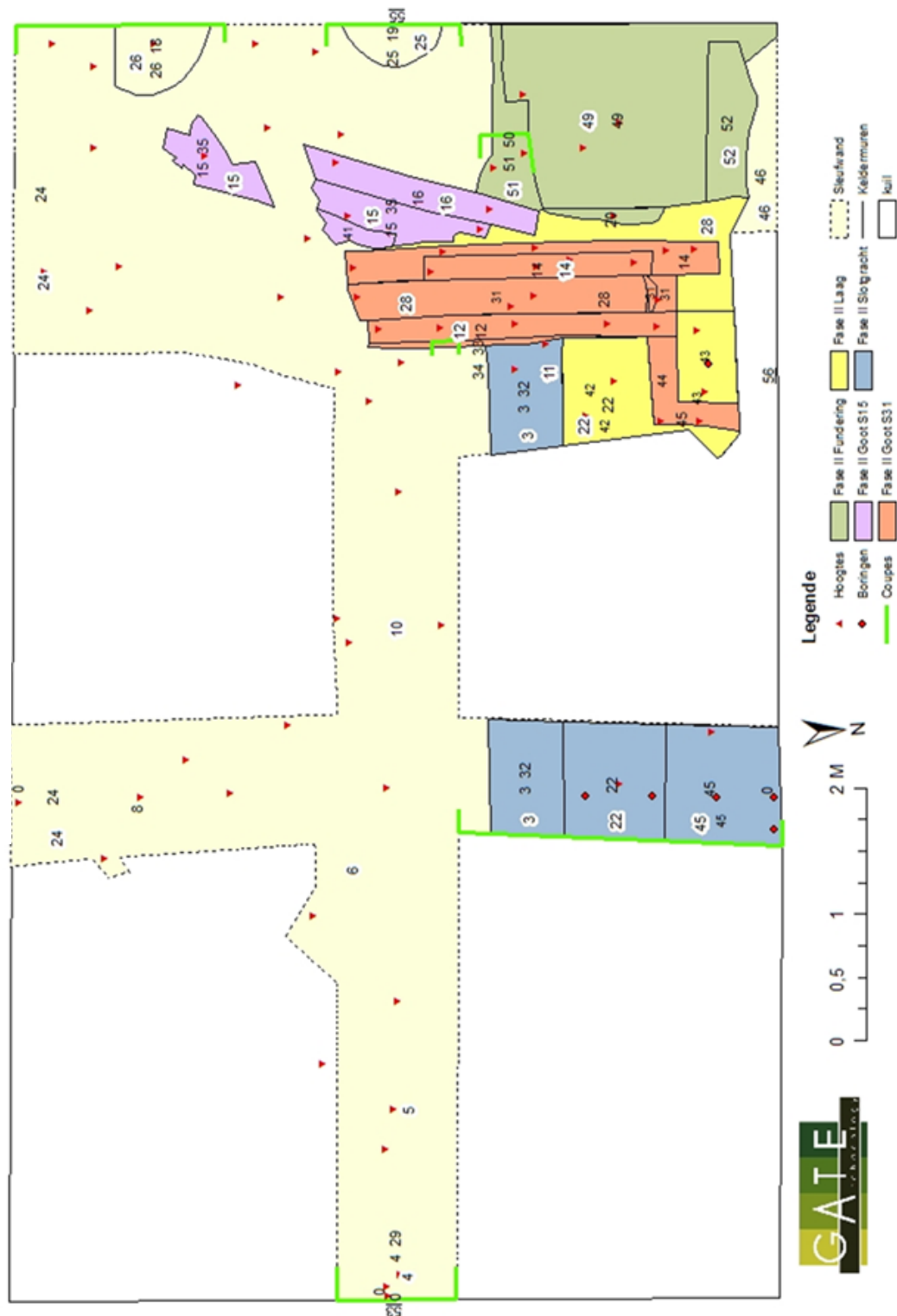
Thiers L., 2011. *Kasteel Rivierenhof, Deurne. Bouwhistorische studie*. Intern Rapport Dienst Erfgoed, Provincie Antwerpen.

Overzicht van het projectgebied met aanduiding van alle sporen

Deurne Rivierenhof - vlak 1

Deurne Rivierenhof - fase II

Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg

Reeds verschenen:

1. Archeologisch onderzoek op de Hanzestedenplaats (2006, november 2009)
2. Archeologisch onderzoek op het Militair Hospitaal (2007, november 2009)
3. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk (september 2008, november 2009)
4. Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus (oktober 2008, november 2009)
5. Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster (december 2009)
6. Archeologisch vooronderzoek - A302 Scheldekaaien Sint-Andries / Zuid (juni 2011)
7. Antwerpse inlegtegels in een Europese context (augustus 2011)
8. Kachelovens. Alleen voor de 16de-eeuwse elite? Antwerpen vertelt een ander verhaal (maart 2013)
9. Fysisch antropologisch onderzoek en archeologische interpretatie van de skeletten uit de kerk van Oosterweel (augustus 2013)
10. Jaaroverzicht 2011 - 2012 (december 2013)
11. Archeologisch onderzoek Brialmontomwalling. Uitbreidingstraat, Antwerpen-Berchem (juni 2014)
12. Haardstenen uit Antwerpse bodem (januari 2015)
13. Majolicategels uit de Braderijstraat (september 2015)
14. Archeologisch onderzoek - A273 Bogaardestraat (Jeugdherberg) (december 2015)
15. Jaaroverzicht 2013 - 2014 (april 2016)